

ΑΡΧΕΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΚΑΙ

ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

«Τὸ γὰρ αὐτὸ νοεῖν ἐστὶν τε καὶ εἶναι»
ΠΑΡΜΕΝΙΔΗΣ

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΑΙ

Heinrich Rickert τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg.
— Karl Joël τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Basel. — Ernst Hoffmann τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Heidelberg. — Erich Frank, τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Marburg. — Guido Calogero τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ρώμης. — Ραφ. Δήμου, καθ. τοῦ Πανεπιστημίου Harvard τῶν Ἡν. Πολ. τῆς Ἀμ. — Κ. Τριανταφυλλόπουλος τακτ. καθ. τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν. — August Faust ὑφηγ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Heidelberg. — Μιχ. Τσαμαδὸς σύμβουλος ἐπικρατείας. — Χ. Τζωρτζόπουλος ὑφηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Ἀθηνῶν. — Franz Boehm διδάκτωρ τῆς Φιλοσοφίας. — Παν. Κανελλόπουλος ὑφηγ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. — Κωνσταντῖνος Τσάτσος ὑφηγ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. — Ἰωάν. Θεοδωρακόπουλος ὑφηγ. Πανεπιστημίου Θεσβνίκης.

ΔΙΕΥΘΥΝΟΜΕΝΟΝ

ΥΠΟ

Ι. Ν. ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΤΥΠΟΙΣ: Κ. Σ. ΠΑΠΑΔΟΓΙΑΝΝΗ

ΨΑΡΡΩΝ 41

1932

ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ
ΤΟΥ ΦΙΛΟΣΟΦΟΥ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΟΣ
ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ

ΥΠΟ
ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ (δ. φ.)

Καθηγητοῦ φιλοσοφίας καὶ θεολογίας

(Συνέχεια ἐκ τοῦ 2 τεύχους)

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β΄.

Α΄. ΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ

§ 8.

Πρὶν εἰσελθῶμεν εἰς τὴν ἐπὶ μέρους ἔρευναν τοῦ ζητήματος τούτου ἀναγκαῖον κρίνομεν νὰ προταχθῶσιν ὀλίγα τινὰ ἀποσαφροῦντα τὰς γενικὰς περὶ τούτου σκέψεις τοῦ φιλοσόφου καὶ πρὸ πάντων καταδεικνύοντα τὴν σχέσιν τοῦ κεφαλαίου τούτου πρὸς τὸ προηγούμενον. Τὰ ἄνω περὶ τῆς λογικῆς τοῦ ἀνθρώπου συστάσεως εἰρημένα ἀποτελοῦσιν οἶονεὶ τὰς ῥίζας καὶ τὰ θεμέλια τῆς διδασκαλίας αὐτῆς, περὶ ἧς θὰ πραγματευθῶμεν· διότι ὡς ἐν τῇ φύσει ἀπάση διὰ τοῦ θείου λόγου λαμβάνει τὴν ὑπαρξιν αὐτοῦ καὶ δικοσμεῖται εἰς ἓν ὅλον εὖ καὶ καλῶς συνηρμοσμένον καὶ διατεταγμένον ὃ ἔκπαγλος οὗτος καὶ θαυμασιος κόσμος, οὕτως καὶ ἐν τοῖς ἀνθρωπίνοις πράγμασις ὁ λόγος εἶναι ὃ ταῦτα διακοσμῶν καὶ ἐξ αὐτοῦ ὡς ἐκ σπέρματος ἐκβλαστάνει τὸ θάλλον καὶ κλάδοις καὶ φύλλοις κορμοῦ δένδρον τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς· τοῦτο ἐπιμελῶς μὲν θεραπευόμενον παράγει καρποὺς καλλίστους, τοὺς καρπούς, λέγω, τῆς ἀληθείας, τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς εὐσεβείας, ἀμελούμενον δὲ δέχεται τὴν παρὰ τοῦ διαβόλου ἐμβολάδα καὶ τὸ ἔνθεμα καὶ παράγει καρποὺς τῆς ἀσεβείας, τῆς ἁμαρτίας καὶ τοῦ ψεύδους. Τοῦναντίον δὲ ἔτι μᾶλλον μεστοὶ καὶ ὠραῖοι καὶ ἡδεῖς ὠριμάζουσιν οἱ ἀγαθοὶ ὅπου συντρέχει καὶ βοηθεῖ ἡ ἀνθρωπίνη ἐπιμέλεια, τὸ εὐκρατον τοῦ οὐρανοῦ καὶ τοῦ ἡλίου τὸ φῶς καὶ ἡ θερμότης· τῆς εἰκόνας ταύτης διὰ τοῦτο μάλιστα ἐποιήσαμεν χρῆσιν διότι τὰ τρία ταῦτα, γνῶσις, θρησκεία καὶ χρησιμότης, ἐν οἷς κατὰ τὸν Ἰουστίνον ἐμπεριέχεται καὶ ὁρίζεται ὅλη σχεδὸν ἡ πνευματικὴ ἡμῶν ζωὴ, διακρίνονται

μὲν ἀλλήλων, ἀλλὰ δὲν εἶναι γένει διάφορα καὶ καθ' ἑαυτὰ ὑπάρχοντα, τὴν αὐτὴν δὲ γένεσιν καὶ ἀρχὴν ἔχοντα οὕτω συνημμένως ἀπαντῶσι καὶ ἀλλήλων ἐφάπτονται, ὥστε ἀποβαίνει δυσχερέστατος ὁ χωρισμὸς καὶ ἡ περὶ ἑνὸς ἐκάστου αὐτῶν χωριστὴ διαπραγματεύσις. Ἄλλ' ὅμως σαφηνείας χάριν πειρατέον καὶ δὴ πρῶτον ῥητέον περὶ τῆς γνώσεως.

Β. ΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ ΓΝΩΣΤΙΚΗ

§ 9.

Καὶ ἐνταῦθα δὲν θ' ἀποστῶ τῆς μεθόδου, ἧς ποιοῦμαι συνήθως χρῆσιν πραγματευόμενος τοιαῦτα ζητήματα. Ἐξεταστέα δηλ. τὰ τρία ταῦτα: πρῶτον ἂν καθόλου ἔχωμεν τὴν δύναμιν τοῦ γινώσκειν, δεύτερον τινὶ μεθόδῳ καθίσταται δυνατὴ καὶ προσιτὴ ἡ γνῶσις καὶ τέλος τί μάλιστα ἡμῖν γνωστότεον. Προκειμένου περὶ τοῦ πρώτου ζητήματος οὐδεμίαν ἐπιδέχεται ἀμφισβήτησιν ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἔχουσι τὴν δύναμιν, δοθεῖσαν αὐτοῖς ὁμοῦ μετὰ τοῦ ἐμβληθέντος αὐτοῖς σπέρματος τοῦ Λόγου ἢ τοῦ λογικοῦ, οὔτινος, ὡς ἄνω ἐρρήθη, (§§ 5—6) πάντες ἀνεξαιρέτως μετέχουσιν· ἐκ τοῦ λόγου δὲ τούτου προέρχεται καὶ ὑπ' αὐτοῦ ἐπιβάλλεται οὐ μόνον ἡ δύναμις τοῦ γινώσκειν καὶ τοῦ διακρίνειν τὴν ἀλήθειαν ἀπὸ τοῦ ψεύδους ἀλλὰ καὶ ἔφεσις τις καὶ ἔρως τῆς ἀληθείας¹⁾ ὅστις, ἂν μὴ συνθλίβηται²⁾ ὑπὸ σκολιῶν σπουδασμάτων καὶ ἐπιθυμιῶν, παρορμᾷ εἰς τὴν ἔρυναν τοῦ πῶς καὶ πόθεν ποριστέον τὴν ἀληθῆ γνῶσιν. Καὶ αὐτὸς δὲ ὁ Ἰουστῖνος, ὡς λέγει, ὑπὸ τοιούτου ζήλου κινηθεὶς ἐφίκετο τῆς ἀληθείας³⁾· ὅθεν μεγάλως ἐκτιμᾷ τὴν φιλοσοφίαν καὶ τοὺς φιλοσοφοῦντας⁴⁾ καὶ γενόμενος χριστιανὸς διετήρησε καὶ τὸ ὄνομα καὶ τὸ ἱμάτιον τοῦ φιλοσόφου⁵⁾. Ἄλλ' οὐδὲ τὴν ἀνθρωπίνην διάνοιαν οὕτως ὑπερτιμᾷ ὥστε νὰ νομίζῃ αὐτὴν ἱκανὴν εἰς τὴν κτήσιν τῆς ὅλης ἀληθείας· δέχεται δὲ ὅτι, ὅπως ἐν μέρει μόνον ἐγένοντο οἱ ἄνθρωποι μέτοχοι τοῦ θείου Λόγου, οὕτω καὶ ἐν μέρει παρεχωρήθη αὐτοῖς ἡ εὕρεσις τῆς ἀληθοῦς γνώσεως· πιστοποιεῖται δέ, κατ' αὐτόν, τοῦτο ὑπὸ τοῦ παραδείγματος τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, ποιητῶν, φιλοσόφων καὶ νομοθετῶν, παρ' οἷς πολλὰ μὲν ἐξόχως εἰρημένα εὔρηνται, ἀλλ' ὅμως οὔτε ἱκανῶς σαφῆ οὔτε πλήρη οὔτε πάντοτε ἀμοιρα πλάνης καὶ ἀντιφάσεως⁶⁾· ἀλλ' οὔτε πάντα, κατὰ τὸν Ἰουστῖνον, οἴκοθεν οὗτοι ἐξεῦρον, ἀλλ' ἐδανείσθησαν ἐκ τῶν Ἱερῶν Γραφῶν καὶ ὁ Πλάτων καὶ οἱ ἄλλοι ὅσα ἐγνώμάτευσαν⁷⁾ περὶ δημιουργίας τοῦ κόσμου, περὶ ἀθανασίας ψυχῆς, περὶ ἀνταποδόσεως μετὰ θάνατον, περὶ τῆς θεωρίας τῶν οὐρανίων. Ταῦτα δὲν διαφέρουσι τῶν ἐν ἀρχῇ τοῦ διαλόγου περὶ φιλοσοφίας καὶ τῆς χριστιανικῆς πίστεως διὰ πλειόνων εἰρημένων. Τὰ μὲν αἰσθητά, ὁμολογεῖ ὁ γέρον, γινώσκονται διὰ τῆς ἐπιστήμης, τῆς ἀσκήσεως, τῆς κατ' αἴσθησιν ἀντιλήψεως καί, γενικῶς εἰπεῖν, διὰ τῆς πείρας⁸⁾· οὐχὶ ὅμως καὶ τὰ θεῖα τὰ μὴ ὑποκείμενα τῇ αἰσθήσει ταῦτα γινώσκονται μόνον τῷ νῷ⁹⁾, πλήρης τούτων καὶ τελεία γνῶσις ἀδύνατος, διότι ἡ ψυχὴ μὴ οὔσα ἀπόμοιρα τοῦ θείου νοῦ (καίπερ τὰ

ναντία ἀποφαινομένου τοῦ Πλάτωνος) οὐδεμίαν κέκτηται ἐν ὑπάτῳ βαθμῷ καὶ ἀπειρον δύναμιν, ὥστε οἴκοθεν νάντιλαμβάνηται τούτων¹⁰). Ὁ Ἰουστίνος ἐν τῷ ζητήματι τούτῳ εἶναι σκεπτικός.

§ 10.

Ἄλλὰ δὲν συνάγεται ἐγτεῦθεν, ὅτι ὀφείλομεν νὰ ἐπαναπαυώμεθα εἰς τὴν μετρίαν γνῶσιν καὶ νὰποβάλωμεν τὴν ἐλπίδα τοῦ ἐφικέσθαι τῆς τελείας ἐπιστήμης καὶ ἀληθείας· καὶ ταύτης δυνάμεθα νὰ τύχωμεν, ἂν ὀρθῶς ταύτην διώκωμεν. Τρεῖς καθόλου τρόπους καὶ μεθόδους τοῦ γινώσκειν διακρίνει ὁ φιλόσοφος: τὴν πείραν, δι' ἧς ἀντιλαμβανόμεθα τῶν αἰσθητῶν, τὴν νόησιν, δι' ἧς ποριστέα ἀτελής τις γνῶσις τῶν μὴ αἰσθητῶν, καὶ τέλος τὴν θείαν ἔμπνευσιν καὶ ἐπίπνοιαν δι' ἧς καὶ μόνης γινώσκεται ἡ ὑπάτη ἀλήθεια· τῶν μὲν δύο πρώτων ἀπτεται ὁ φιλόσοφος ἐπιπολῆς μόνον καὶ ἐν παρόδῳ, ὡς ἄνω ἐσημείωσα· τοῦναντίον δὲ ἐμμένει ἀναπτύσσων πῶς διὰ τοῦ θείου λόγου ἢ τοῦ ἁγίου πνεύματος, οὔτινος ὄργανα ὑπῆρξαν οἱ πνευματεμοφώρητοι προφῆται, ἐπεγένετο ἡμῖν ἡ τελεία γνῶσις, ἀποκειμένη ἐν ταῖς ἁγίαις Γραφαῖς¹⁾· ἡ γνῶσις αὕτη δὲν στηρίζεται ἐπὶ ἀποδείξεως, οὐδὲ χρήζει τοιαύτης, ἅτε οὔσα ὑπεράνω πάσης ἀποδείξεως²⁾· γνῶρισμα λοιπὸν ἀσφαλὲς τῆς ἀληθείας καὶ γνώσεως εἶναι ἢ οὐχὶ ἀπὸ τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ³⁾, ἀλλ' ἀπὸ τῆς θείας ἐπιπνοίας καὶ ἀποκαλύψεως προέλευσις αὐτῆς⁴⁾· ἡ γνῶσις αὕτη, ὡς εἰκός, πληρεστάτη καὶ τελειοτάτη εὑρηται παρὰ τοῖς χριστιανοῖς, οἵτινες ἐνηχήθησαν⁵⁾ τὰ διδάγματα οὐ μόνον τῶν προφητῶν ἀλλὰ καὶ αὐτοῦ τοῦ ἐνσαρκωθέντος λόγου· πρὸς ταῦτα συμφωνεῖ καὶ ἡ διδασκαλία τοῦ μάρτυρος περὶ τοῦ ἀντικειμένου τῆς γνώσεως· τοιοῦτον δὲ εἶναι τὸ ἀτελῶς μὲν διὰ τῶν αἰσθήσεων καὶ τῆς πείρας καὶ τῆς ἀνθρωπίνης νοήσεως, πλήρως δὲ καὶ τελείως διὰ τῆς θείας ἔμπνευσεως καὶ τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας δυνάμενον νὰ γνωσθῇ; τ. ε. τίς ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος τῶν ὄντων, τίς ἡ τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸ θεῖον σχέσις, τί νῦν πρακτέον καὶ τί ὕστερον προσδοκητέον, ἐν ἐνὶ λόγῳ: *τά τε θεῖα καὶ τὰ ἀνθρώπινα*⁶⁾ ὧν ἐν μὲν τῇ μελέτῃ καὶ σπουδῇ κεῖται ἡ σοβαρότης τοῦ σοφοῦ, ἐν δὲ τῇ γνώσει ἡ ἀλήθεια τῆς φιλοσοφίας, ἐν δὲ τῇ ἐπιτεύξει ἡ εὐδαιμονία ὅλων⁷⁾. Ἰκανὰ νομίζοντες τὰ εἰρημένα μεταβαίνομεν εἰς τὴν ἐξέτασιν τῆς θρησκευτικῆς καταστάσεως τῶν ἀνθρώπων.

Γ'. ΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ

§ 11.

Ἡ τῶν προγενεστέρων περὶ τοῦ Ἰουστίνου κρίσις, σφόδρα ἐπαινούνη τὴν εὐφυίαν αὐτοῦ δὲν τυγχάνει νῦν ἀποδοχῆς, ἐπικρατεῖ δὲ ἡ γνώμη ὅτι ἡ ἀξία τοῦ φιλοσόφου κεῖται μᾶλλον εἰς τὴν εὐσέβειαν καὶ τὸν ψυχικὸν αὐτοῦ ζῆλον παρὰ εἰς τὴν ὀξύτητα καὶ λεπτότητα τῆς

διανοίας αὐτοῦ. Καίτοι ἡ περὶ τούτου συζήτησις δὲν ἀνήκει ἐνταῦθα, ὅμως δυσχερῶς θὰ συνομολογήσω, ὅτι ἐν τῷ οἰκείῳ εἰς αὐτὸν τρόπῳ τοῦ φιλοσοφεῖν καὶ νοεῖν οὔτε ἀλληλουχία καὶ συνάφεια οὔτε συμφωνία καὶ ἀκολουθία παρατηρεῖται. Ὁ Ἰουστίνος, πᾶς τις συνομολογήσει μοι, δὲν ἦτο ὁπαδὸς ὠρισμένου φιλοσόφου, ἀλλ' ὅ,τι αὐτῷ ἐφάνετο πρόσφορον καὶ χρήσιμον παρὰ πλειόνων ἐκλεκτικῶς παρέλαβε· καὶ τοῦτο δὲ ἐπραξεν οὐχὶ ἀβουλεύτως καὶ ἄνευ ἀρχῆς· ἀρχὴ καὶ βάσις τῆς ἐκλογῆς ἦν αὐτῷ ἡ χριστιανικὴ πίστις καὶ ἡ γνώμη περὶ τοῦ Θεοῦ Λόγου, ἐξ οὗ, εἴτε εὐθέως εἴτε περιοδικῶς, προῆλθε βαθμηδὸν καὶ κατὰ τάξιν πᾶν ὅ,τι ἐν τε τῇ ἀνθρωπίνῃ φύσει καὶ ἐν τῇ προόδῳ τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων ἀληθὲς καὶ ἀγαθὸν καὶ ἔνδοξον ὑπάρχει πρὸς τὸν κανόνα τοῦτον τὰ πάντα σταθμᾶται· εἴ τις τῶν θύραθεν λόγος συμφωνεῖ πρὸς τοῦτον προσλαμβάνει τοῦτον ἀνεπιφυλάκτως, εἰ δὲ μή, τότε τὴν διαφωνίαν ταύτην ἀποδίδωσιν εἰς τὴν ἀσθένειαν τῶν ἀνθρώπων ἢ τὰ μηχανεύματα τῶν δαιμόνων· ἡ δοξασία αὕτη οὕτω δεσπόζει τῆς ὅλης διδασκαλίας τοῦ φιλοσόφου, ὥστε οὐδὲ αὐτὰ τὰ ζητήματα, περὶ ὧν ἐνταῦθα ἡ πραγματεία, εἶναι ἀπηλλαγμένα ταύτης· διότι ὡς φύσει κέκτηται ὁ ἄνθρωπος, ὡς κοινωνῶν τοῦ Λόγου, τὴν ἰκανότητα τοῦ διακρίνειν τὸ ἀληθὲς ἀπὸ τοῦ ψευδοῦς, εἴαν μὴ μόνον ὁ νοῦς αὐτοῦ διαστραφῇ καὶ τυφλωθῇ ὑπὸ τῶν κακῶν ἐπιθυμιῶν καὶ τῆς ἐπηρείας τῶν δαιμόνων, οὕτως ἔμφυτος ὑπάρχει τῷ ἀνθρώπῳ καὶ ἡ γνῶσις τοῦ Θεοῦ (2 Απολ. c. 6): τὸ Θεὸς προσαγόρευμα οὐκ ὀνομά ἐστιν, ἀλλὰ πράγματος δυσεξηγήτου ἔμφυτος τῇ φύσει τῶν ἀνθρώπων δόξα· οὐχ ἀπλῶς δὲ τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ τοῦ ἐνὸς Θεοῦ καὶ τούτου ἁγίου ἢ δόξα εἶναι οἰκεία εἰς τὸν ὑγιᾶ νοῦν¹⁾), ἐν ᾧ τὸ πλῆθος τῶν θεῶν παρὰ τοῖς Ἐθνικοῖς εἶναι ἔργον τοῦ διαβόλου ἢ τῶν δαιμόνων οἵτινες ἐξαπατῶντες τοὺς ἀνθρώπους ὠκειοποιήθησαν ὀνόματα καὶ ἀξιώματα θεῶν²⁾), καὶ ἄλλων τὴν καταδίκην καὶ δὴ καὶ τοῦ Σωκράτους προεκάλεσαν, ἀνδρὸς σώφρονος καὶ τὴν ψυχὴν γενναίου, ἀποτρέποντος λόγῳ ἀληθεῖ καὶ ἐξεταστικῶς τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τῆς λατρείας τούτων καὶ παρακινουῦντος εἰς τὴν ἐπίγνωσιν τοῦ ἀγνώστου θεοῦ³⁾). Οὐ μόνον δὲ πρὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ Χριστοῦ ἀλλὰ καὶ μετ' αὐτὸν τὰ αὐτὰ οἱ δαίμονες μηχανῶνται⁴⁾). Ἀλλὰ καὶ ἐνταῦθα ἰσχύει περὶ τῆς γνώσεως, ὅ,τι ὀλίγῳ ἀνωτέρῳ ἐπραγματεύθη γενικῶς περὶ τῆς γνώσεως τῆς ἀληθείας, ὅτι ἡ ἀνθρωπίνη γνῶσις εἶναι καὶ δυσεύρετος καὶ ἀτελής⁵⁾· διότι καίτοι καὶ διὰ τῆς νοήσεως⁶⁾ δύναται νὰ γνωσθῇ ἡ τοῦ ἐνὸς καὶ μόνου Θεοῦ ὑπαρξίς, ἡ δικαιοσύνη, ἡ ἁγιότης, ἡ πρόνοια, ἀλλ' ὅμως, ἡ φύσις αὐτοῦ οὐκ ἔστι οὐδ' ἔσται ποτὲ νοητὴ καὶ ληπτὴ τῇ ἀνθρωπίνῃ διανοίᾳ ἄνευ τῆς συνεργίας τοῦ ἁγίου πνεύματος⁷⁾). "Οθεν πλήρης καὶ τελεία γνῶσις τοῦ Θεοῦ ζητητέα οὐχὶ παρὰ τοῖς θύραθεν ἀλλ' ἐν τοῖς Ἱεροῖς Βιβλίοις παρὰ τοῖς χριστιανοῖς⁸⁾).

§ 12.

Κατὰ ταῦτα νοητέα καὶ ἡ σημασία καὶ ἡ χρῆσις τῶν βιβλικῶν λέ-

ξων πίστις, πιστεύειν αἴτινες ἀπαντῶσι συχνὰ παρὰ τῷ Ἰουστίνῳ. Ἐπειδὴ δηλ. ὁ ἄνθρωπος δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐξεύρη τελείαν γνῶσιν, γνῶσιν μετ' ἀποδείξεως, ἀλλὰ θεόθεν αὐτῷ δοθεῖσαν παρέλαβεν ἄνευ ἄλλης ἀποδείξεως, εἰ μὴ μόνον μετὰ τῆς πίστεως εἰς τὴν θείαν αὐθεν-
 τίαν, διὰ τοῦτο ἢ βεβαία καὶ ἀσφαλῆς ἐκείνη ὁδὸς τοῦ πορισμοῦ τῆς ἀληθείας, ὡς παρὰ τοῖς θύραθεν οὕτω καὶ παρὰ τῷ Ἰουστίνῳ δηλοῦ-
 ται διὰ τῶν λέξεων πίστις, πιστεύειν καὶ ἐνίστε πείθεσθαι, λαμβανο-
 μένων ἐν τῇ ἀρχικῇ καὶ φυσικῇ αὐτῶν σημασίᾳ¹⁾. Ἀλλὰ τῇ γνώμῃ ταύτῃ ἀνατίθεται τό τε κῦρος ἐπιφανῶν ἀνδρῶν²⁾ καὶ χωρία, ἐν οἷς αἱ ἄνω λέξεις φαίνονται δηλοῦσαι, ὅτι καὶ τὸ νομίζειν, ὑπολαμβάνειν, δοξάζειν, συνυπονοουμένης ἰσχύος τινος τοῦ πιθανοῦ³⁾. ἄλλ' ἐγὼ οὔτε, ὅτε τὸ πρῶτον ἐπελαβόμεν τῆς διαπραγματεύσεως τοῦ ζητήμα-
 τος, οὔτε νῦν ἐπανερχόμενος εἰς αὐτὸ ἠδυνήθην νὰ πεισθῶ ὑπὸ τῶν ἀντιλεγόντων· δὲν διατείνομαι ὅτι ἡ ἐννοια τοῦ μετὰ πεποιθήσεως ἀποδέχεσθαι τι τοῦ ἀπολύτως πιστεύειν ὑπάρχει πάντοτε καὶ παντα-
 χοῦ παρὰ τῷ Ἀπολογητῇ ἐν ταῖς λέξεσιν ἐκείναις· τὴν χρῆσιν τῶν συνωνύμων δὲν ἀπέφυγεν ὁ Ἰουστίνος ὡς οὐδὲ τὴν διάφορον χρῆσιν τῆς αὐτῆς λέξεως· τοῦτο μόνον δ' ἰσχυρίζομαι ὅτι πρώτη καὶ ἀρχικὴ σημασία τῶν λέξεων ἐκείνων παρ' αὐτῷ εἶναι ἢ τῆς πεποιθήσεως καὶ ὅτι αὕτη ἐπικρατεῖ καὶ κατὰ τὸν ἀριθμὸν τῶν χωρίων καὶ κατὰ τὴν ποικίλιαν τῆς συντάξεως. Καὶ ὅτι ἡ ἄλλη σημασία τοῦ: ἠγεῖσθαι τι ὡς ἀληθὲς εἶναι παράγωγος τῆς πρώτης καὶ ὅπως δευτερεύουσα καὶ τριτεύουσα· ὁ μὲν ἀριθμὸς τῶν χωρίων ἐν οἷς εὔρηται ἡ σημασία αὕτη εἶναι πολὺ μικρὸς⁴⁾, σύνταξιν δὲ ἔομεν, τὴν ἰδιάζουσαν εἰς τὰ αἰσθη-
 σεως δηλωτικά, τὴν μετ' ἀπορεμφάτου⁵⁾, ἢ τοῦ ὅτι⁶⁾, καὶ τοῦτο ὅχι πάντοτε μετὰ τὴν ἐννοιαν τῆς πειθοῦς⁷⁾, τὴν μετ' αἰτιατ. πραγμ.⁸⁾, ἢ καὶ ἄνευ μὲν οὐδεμιᾶς παραθέσεως, εὐχερῶς δ' ὅμως νοουμένη⁹⁾ ἐκ τῶν συμφραζομένων· τοιαῦτα χωρία δύνανται νὰ ἐρμηνευθῶσιν καθ' ὃν τρόπον ἀξιοῦσά τινας ἀλλὰ τὸ μεταφέρειν καὶ ἐφαρμόζειν τὴν σημασίαν εἰς τὰ ἄλλα χωρία καὶ εἰς τὴν διάφορον τούτων σύνταξιν μόνον περίεργος καὶ ἐξεζητημένη ἐρμηνεία¹⁰⁾ δύναται νὰ ἐπιδιώξῃ· ὑπάρχουν ὅψεις τοιαῦται: πίστις ἐν Θεῷ¹¹⁾, πίστις εἰς Χριστόν¹²⁾, πίστις πρὸς τὸν ἥλιον¹³⁾, πίστις τοῦ Χριστοῦ (γεν. ἀντικ.)¹⁴⁾, πίστις καὶ μαθη-
 τεῖα τοῦ Χριστοῦ¹⁵⁾, πίστις Ἀβραάμ (γεν. ὑποκ.)¹⁶⁾, ἢ ἐν ταῖς γρα-
 φαῖς γνῶσις καὶ πίστις¹⁷⁾, χαρῆς καὶ πίστεως πληροῦσθαι¹⁸⁾ κλπ.¹⁹⁾, Πρὸς τούτοις πιστεύειν τῷ Θεῷ²⁰⁾, τῷ Χριστῷ²¹⁾, πιστεύειν ἐπὶ τὸν Θεόν²²⁾, συχνότερον ἐπὶ τὸν Χριστόν²³⁾, ἐπὶ ὄφιν²⁴⁾, πιστεύω εἰς τὸν Θεόν²⁵⁾, εἰς τὸν Χριστόν²⁶⁾. Ὁμοίως τὸ τοῦ αὐτοῦ ἐτύμου ὄημα πε-
 ποιθῆναι ἐπὶ τῷ Θεῷ²⁷⁾, πείθεσθαι τῷ Θεῷ²⁸⁾, τῷ λόγῳ ἢ τῷ Χρι-
 στῷ²⁹⁾ ἀδιάφορον ἂν λαμβάνηται ἐπὶ τῆς ἐννοίας τοῦ πιστεύειν καὶ πίστιν ἔχειν ἢ ἐπὶ τῆς σημ. τοῦ ἐπεσθαι καὶ ὑπακούειν· ἀμφότερα προέρχονται ἀπὸ τοῦ πιστεύειν. Ἀλλ' ὅχι μόνον τοῦ αὐτοῦ ἐτύμου ἀλλὰ καὶ διαφόρου τοιούτου ὄηματα τὸ αὐτὸ ἐκφράζουσιν εἴτε ὡς ἐλπίζειν (εἰς) ἐπὶ τὸν Θεόν, ἐπὶ τὸν Χριστόν, ἢ μετὰ δοτ.³⁰⁾ ἐπεσθαι, ἀκο-

λουθεῖν τῷ Θεῷ³¹⁾, καταφεύγειν ἐπὶ τὸν Θεόν³²⁾, ἀνατιθέναί ἐαυτὸν τῷ Θεῷ³³⁾ καὶ ἄλλα τοιαῦτα οὕτω βέβαια καὶ ὠρισμένα ὥστε ἐγὼ δὲν θὰ ἐτόλμων ν' ἀφαιρέσω ἀπὸ τῆς πίστεως τοῦ Ἰουστίνου οἶονεὶ τὴν ἐσωτερικὴν αὐτῆς οὐσίαν καὶ ψυχὴν, τὴν δύναμιν, λέγω, ἐκείνην τὴν θείαν, ἣτις αὐτόν, ἄλλον ἀπόστολον τοῦ Χριστοῦ, ἐξ ἄλλων ἐπ' ἄλλα ἤγε μέχρι τοῦ ὑπὲρ τῆς πίστεως ταύτης μαρτυρικοῦ αὐτοῦ θανάτου.

§ 13.

Νοητέα δὲ μοι φαίνεται ἡ γένεσις καὶ ἐπίδοσις τῆς πίστεως τοῦ Ἰουστίνου κατὰ τὸ τοῦ Ἀποστόλου, ἡ πίστις ἐξ ἀκοῆς, ἡ δὲ ἀκοὴ διὰ ῥήματος Θεοῦ. Πρῶτον ἀκουστέον τῆς θείας ἀποκαλύψεως· ἐκ τῆς ἀκοῆς δὲ αὐτῆς καὶ μάλιστα ἐκ τῆς ἐκβάσεως τῶν προφητειῶν γεννᾶται ἡ πεποίθησις, ὅτι εἶναι ἀληθῆς ἡ θεία διδασκαλία· ἐντεῦθεν προέρχεται ἡ πίστις ἐκείνη ἡ ἀσφαλῆς πρὸς τὸν τῆς διδασκαλίας ταύτης κήρυκα καὶ μεσίτην, δι' ἧς ἡ ζωὴ καὶ ἡ ψυχὴ τῶν πιστῶν ἀνατίθεται καὶ καθιεροῦται τῇ βουλήσει τοῦ ἀγαθωτάτου Θεοῦ¹⁾. Ἡ πεποίθησις αὕτη καὶ ἡ εὐσεβῆς πρὸς τὸν Θεὸν διάθεσις προστιθεμένη εἰς τὴν πειθῶ ἀπεργάζεται τὴν πίστιν διότι ἄλλως θὰ ἦτο μόνον δόξα καὶ γνώμη τῆς διανοίας. Κατὰ τὸν Ἰουστίνον δηλ. ἡ πίστις περιλαμβάνει ἀμφοτέρω καὶ τὴν πειθῶ τῆς διανοίας καὶ τὴν πεποίθησιν τῆς καρδίας, σφόδρα δὲ ἀφίστανται τῆς διανοίας αὐτοῦ οἱ ταῦτα διαχωρίζοντες. Διαφέρει βέβαια τὸ πρῶγμα, ἂν ἐν τοῖς καθ' ἕκαστα χωρίοις κατὰ τὸ ἐκάστοτε ὑπὸ συζήτησιν θέμα ἐπικρατῇ αὐτῇ ἢ ἐκείνη ἢ σημ. Ὅπως ποτ' ἂν ἦ, κατὰ τὸν Ἰουστίνον: ὡς ἡ ὑπάτη ἀλήθεια ἀποκαλύπτεται διὰ τῆς θείας ἐμπνεύσεως, οὕτω ἡ αὐτὴ πλήρης καὶ τελεία προσλαμβάνεται διὰ τῆς ἀνθρωπίνης πίστεως, καὶ διὰ τοῦτο πεποίθησις θρησκευτικὴ τὸ αὐτὸ δύναται καὶ γνώσις τελεία²⁾. Ἐντεῦθεν νοεῖται τίνος ἕνεκα ὁ φιλόσοφος παρὰ τὰ: πίστις τοῦ Θεοῦ, τοῦ Χριστοῦ, πιστεύειν τῷ Θεῷ, τῷ Χριστῷ καὶ ἄλλα τοιαῦτα, μεταχειρίζεται σχεδὸν ἄνευ διακρίσεως καὶ τὰς ἐκφρ.: γνώσις τοῦ Θεοῦ, τοῦ Χριστοῦ³⁾, γνωρίζειν, γινώσκειν, ἐπιγινώσκειν, εἰδέναι, ἐπίστασθαι τὸν Θεόν, τὸν Χριστὸν⁴⁾ ἢ καὶ ἐπίστασθαι, ἐπιγινώσκειν τοῦτον εἶναι τὸν Χριστὸν ἢ τε τοιοῦτον⁵⁾ ἢ ὅτι οὗτός ἐστιν ὁ Χριστὸς κλ.⁶⁾ ἢ ἀπλῶς παρατιθεμένου κατηγορουμένου⁷⁾: ἐν αἷς ἐκφράσεσι τὰ γνωστικὰ ταῦτα ῥήματα, ὅπως δήποτε καὶ ἂν ἐρμηνεύσῃ τις εἴτε ἐπὶ τῆς ἐννοίας τοῦ γινώσκειν εἴτε ἐπὶ τῆς τοῦ ἐπιγινώσκειν καὶ ἀναγνωρίζειν εἴτε ἐφ' ἧς σημ. καὶ τὰ μανθάνειν⁸⁾ καὶ ὁμολογεῖν⁹⁾, περιέχουσι πάντοτε τὴν ἐννοιαν τοῦ πιστεύειν, διότι κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Μάρτυρος ἢ τῶν θείων πραγμάτων εἴτε τελεία γνώσις εἴτε ἀσφαλῆς πεποίθησις ἐκπηγάζει οὐχὶ ἐκ τῆς νοήσεως τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας, ἀλλ' ἐκ τῆς ἐμπιστοσύνης εἰς τὴν θείαν ἀποκάλυψιν καὶ αὐθεντίαν. Ὅθεν φρονεῖ, ὅτι οὐδὲ περὶ τούτων πρέπει νὰμφιβάλλῃ τις, ἅτινα φαίνονται ἀδύνατα καθ' ἑαυτὰ καὶ μείζονα ἢ κατὰ τὴν ἀνθρωπίνην διάνοιαν¹⁰⁾.

§ 14.

Συναφές πρὸς ταῦτα εἶναι καὶ τὸ ἄλλο ζήτημα, οὐχ ἦττον ἀκανθώ-
 δες καὶ δυσχερές, τ.ἔ. τις ἢ κατὰ τὸν ἱερὸν Ἀπολογητὴν δύναμις καὶ
 φύσις τῆς εὐσεβείας· ἀρχόμεθα δὲ πρῶτον ἀπὸ τῶν ὀνομάτων αὐτῆς,
 τῶν ἐν χρήσει μάλιστα ἐν τοῖς συγγρ. τοῦ Ἰουστίνου, ὡς: εὐσεβής,
 εὐσέβεια, εὐσεβεῖν, θεοσεβής, θεοσέβεια, θεοσεβεῖν, φιλόθεος·
 καὶ τῆς ἀσεβείας: ἀσεβής, ἀσέβεια, ἀσεβεῖν, ἄθεος, ἀθεΐα, ἀθεό-
 της· ταῦτα ἢ ἀπαντῶσι μόνα¹⁾, ἢ μετ' ἄλλων ὀνομάτων ποικίλως
 καὶ πλουσίως συνημμένα. Οὕτω α) εὐσέβεια καὶ φιλοσοφία²⁾ β) εὐσε-
 βεῖς καὶ φιλόσοφοι³⁾, γ) εὐσέβεια καὶ δικαιοσύνη⁴⁾, δ) εὐσέβεια καὶ
 δικαιοπραξία⁵⁾, ε) εὐσεβεῖς καὶ δίκαιοι καὶ φιλόανθρωποι⁶⁾, ζ) εὐσέ-
 βεια, δικαιοσύνη, φιλάνθρωπία, πίστις, ἐλπίς⁷⁾, η) ὁμολογία καὶ εὐσε-
 βεια⁸⁾, θ) ὁμολογία καὶ ὑπακοή καὶ εὐσέβεια⁹⁾, ι) καθαρὸς καὶ εὐσε-
 βής¹⁰⁾, ια) τὰ φύσει καλὰ καὶ εὐσεβῆ καὶ δίκαια¹¹⁾, ιβ) θεοσέβεια καὶ
 δικαιοπραξία¹²⁾, ιγ) θεοσεβεῖς καὶ δίκαιοι¹³⁾, ιδ) πιστοὶ καὶ θεοσε-
 βεῖς¹⁴⁾, ιε) ὁμοίωπιστον καὶ θεοσεβῆς καὶ δίκαιον¹⁵⁾, ις) θεοσεβεῖς καὶ
 εἰρηνικοὶ¹⁶⁾, ιζ) θεοσεβεῖς καὶ συνετοὶ¹⁷⁾, ιη) φιλόθεοι καὶ συνετοὶ¹⁷⁾.
 Τὰ ἀντίθετα α) ἀσέβεια καὶ ἀδικία¹⁸⁾, β) ἀσέβημα καὶ ἀδίκημα¹⁹⁾, γ)
 ἀδικεῖν καὶ ἀσεβεῖν²⁰⁾, δ) ἀσεβεῖς καὶ ἀκόλαστοι²¹⁾, ε) ἁμαρτωλὸς καὶ
 ἀδικος καὶ ἀσεβής²²⁾, στ) δύσφημα καὶ ἀσεβῆ²³⁾, ζ) ἄθεος καὶ ἀσεβής²⁴⁾,
 η) ἀδικία καὶ ἀθεότης²⁵⁾, θ) ἀδικεῖν καὶ ἄθεα δοξάζειν²⁶⁾, ι) ἄθεος καὶ
 ἀσεβής καὶ ἀκρατής²⁷⁾, ια) ἄθεοι καὶ ἀσεβεῖς καὶ ἀδικοὶ καὶ ἄνομοι²⁸⁾,
 ιβ) ἄνομοι καὶ ἄθεοι²⁸⁾, ιγ) ἄθεα καὶ ἄνομα καὶ ἀνόσια²⁹⁾, ιδ) ἄθεα
 καὶ βλάσφημα³⁰⁾, ιε) βλάσφημα καὶ ἄθεα καὶ ἀνόσια³¹⁾, ιστ) ἄθεα καὶ
 βλάσφημα καὶ ἀδिका³²⁾, ιζ) ψευδῆ καὶ ἄθεα³³⁾, ιη) πικρία καὶ ἀθεό-
 της³⁴⁾. Ἡ τοιαύτη ποικιλία καὶ ἀστάθεια τοῦ τρόπου τοῦ λέγειν θὰ
 ἠδύνατο ἐκ πρώτης ὄψεως νάπομακρύνῃ πᾶσαν ἐλπίδα τοῦ νά ἐπιτύχη
 τις ἐξ αὐτῶν ὁρισμένου τινὸς καὶ θεικοῦ. Ἀλλὰ ἐπιμελεστέρα καὶ
 μετὰ μείζονος προσοχῆς ἐξετάσις τοῦ πράγματος δεικνύει ὅτι ἐπικρα-
 τοῦσα καὶ μάλιστα συνήθης σύναψις εἶναι ἢ τῆς εὐσεβείας καὶ δικαιο-
 σύνης, ἢ τῆς ἀσεβείας καὶ ἀδικίας. Ἐπειτα ἢ τῶν χωρίων τούτων σύγ-
 κρισις καὶ πρὸς ἄλληλα καὶ πρὸς τὰ συμφραζόμενα διδάσκει, ὅτι ἢ μὲν
 δικαιοσύνη ἀφορᾷ εἰς τὴν σχέσιν τῶν ἀνθρώπων πρὸς ἀλλήλους, ἢ δὲ
 εὐσέβεια εἰς τὴν σχέσιν τούτων πρὸς τὸν Θεόν· καίτοι πολλάκις ἀμφό-
 τερα ἀντιμεταλαμβάνονται, ἐκφράζοντα ἑκάτερον καὶ τὰς δύο σχέσεις³⁵⁾,
 ἢ μὲν δικαιοσύνη, ἅτε τὸ ἴδιον ἐκάστῳ ἀπονέμουσα, καὶ τὴν εὐσε-
 βειαν, ἢ δὲ εὐσέβεια, ἅτε χαριζομένη τῇ θείᾳ βουλήσει, καὶ τὴν δικαι-
 οσύνην· ὅπως καὶ ἂν ἔχη τὸ πρᾶγμα, ἡμεῖς ἐνταῦθα πραγματευόμεθα περὶ
 τῆς εὐσεβείας ἐν στενοτέρῳ ἐννοίᾳ· ἀκριβῆ ταύτης ὀρισμόν, τίς καὶ
 ὅποια εἶναι, οὐδαμοῦ εὐρίσκομεν παρὰ τῶ Ἰουστίνῳ, ἀλλ' ὅμως συγ-
 κρίνων τις τὰ ἀπαριθμηθέντα ἄνω παραδείγματα δύναται νά συμπε-
 ράνῃ τί περὶ αὐτῆς ὁ φιλόσοφος φρονεῖ. Νομίζω λοιπὸν ὅτι ὁ Ἰου-
 στίνος λέγων εὐσέβειαν ἐννοεῖ τοιοῦτον τῶν ἀνθρωπίνων βουλῶν καὶ
 λογισμῶν καὶ πράξεων σύνολον ὥστε τοῦτο νά προσεγγίξῃ καὶ ἀπο-

βαίνη ἴσον καὶ ὅμοιον πρὸς τὴν μεγαλειότητα καὶ τὴν ἀγιότητα καὶ τὴν φιλανθρωπίαν τοῦ Θεοῦ. Ὅθεν εὐσεβεῖς εἶναι οἱ ὄντες ἀληθεῖς πιστοὶ καὶ χριστιανοί ⁸⁷⁾, ὅπως ἀποξενωμένοι τῆς εὐσεβείας εἶναι οἱ ἀρνούμενοι ὅτι ὑπάρχει Θεὸς ἢ πρόνοια καὶ ἔχοντες ψευδεῖς καὶ ἀναξίας τοῦ Θεοῦ δόξας ἢ ἀτόπως λατρεύοντες ⁸⁸⁾ ἢ βουλόμενοι καὶ πράττοντες ⁸⁹⁾ οὐχὶ συμφώνως τῇ θελήσει τούτου καὶ τῇ ἀληθείᾳ.

§ 15.

Ἡ εὐσέβεια πρὸς τὴν πίστιν φαίνεται ἔχουσα παρὰ τῷ Ἰουστίνῳ (μὴ σαφῶς τὸ ζήτημα ἀναπτύσσοντι) λόγον τοιοῦτον: ἡ πίστις εἶναι καὶ ἡ πηγὴ τῆς εὐσεβείας, ὡς εἶναι ἡ πηγὴ καὶ πάσης δικαιοσύνης ¹⁾. Ἐπιμελέστερον ἰεσάφησε τὴν ἄλλην τῆς πίστεως δύναμιν, τ. ἔ. τὴν πεποιθήσιν εἰς τὴν θεῖαν πρόνοιαν καὶ τὴν ἐλπίδα ἐπὶ τὴν θεῖαν ἀρωγὴν πρὸς τὰς ποικίλας ἐναλλαγὰς τῆς τύχης: τὴν πρόνοιον ἀποδεικνύει ἐκ τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ, τῆς φιλανθρωπίας καὶ δικαιοσύνης αὐτοῦ: ὁ μὴ ἀποδεχόμενος, λέγει, τὴν περὶ τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων μεριμναν τοῦ Θεοῦ, θὰ ὁμολογήσῃ ὅτι ἡ δολίως καὶ πανούργως ἀρνεῖται τὴν ὑπαρξίν αὐτοῦ (καίτοι φανερῶς δὲν λέγει τοῦτο) ἢ ὅτι ὁ Θεὸς χαίρει τῇ κακίᾳ καὶ δίκην λίθου ἀκίνητεῖ καὶ ὅτι ἀρετὴ καὶ κακία οὐδὲν εἰσιν, ἀλλὰ δόξη μόνον καὶ ἔθει οἱ ἀνθρώποι τὰ ἀγαθὰ ἢ κακὰ ὑπολαμβάνουσιν ὡς τοιαῦτα: θὰ ἐπιτραπῇ δὲ ἐκίστω νὰ διάγῃ ἀμερίμως καὶ νὰ λέγῃ πᾶν τὸ δοκοῦν αὐτῷ: τοῦτ' ὕπερ μεγίστη ἀσέβεια καὶ ἀδικία ἐστί. Κατακρίνει δὲ καὶ τῶν Στωικῶν τὴν δόξαν, ὅτι τὸ Θεῖον μεριμνᾷ μόνον περὶ τοῦ κόσμου καὶ τῶν εἰδῶν καὶ γενῶν, ἀμελεῖ δὲ τῶν καθ' ἕκαστα ²⁾. Ὡς λοιπὸν ἡ γνῶσις ἐνὸς Θεοῦ ἀγίου, ἀγαθοῦ καὶ δικαίου εἶναι ἔμφυτος τῷ ἀνθρώπῳ οὕτω καὶ ἡ τῆς προνοίας ἔννοια, ἅτε ἔξ ἐκείνης προερχομένη, θεωρητέα οἰκεία τῷ ἀνθρώπῳ. Παρὰ τὴν ἀνθρωπίνην μαρτυρίαν ἔχομεν καὶ τὴν διὰ τοῦ ἀγίου πνεύματος διακήρυξιν τοῦ Θεοῦ, ὅτι φροντίζει καὶ προνοεῖ περὶ τῶν ἀνθρώπων ³⁾. Ἐκ τῆς πεποιθήσεως ταύτης γεννᾶται ἡ ἡμετέρα ἐλπίς ἐπὶ τὴν κτῆσιν τῆς θείας ἀγωγῆς εἰς τὸν διακανονισμόν τῶν τοῦ ἡμετέρου βίου. Ἐντεῦθεν ἡ λαμπρὰ καὶ ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων ὄλων ἀποδεκτὴ συνήθεια τοῦ λατρεύειν τὸν Θεὸν καὶ τοῦ ἐπικαλεῖσθαι τὴν βοήθειαν αὐτοῦ ⁴⁾. Ἀλλ' ὡς ἐν τοῖς ἄλλοις, οὕτω καὶ ἐν τῇ Θεῖᾳ λατρείᾳ, οὐδεμίαν ἐπιδέχονται σύγκρισιν οἱ ἐθνικοὶ πρὸς τοὺς χριστιανούς, ἐν ᾧ οἱ Ἰουδαῖοι καὶ τῶν ἐθνικῶν ἔτι ὑστεροῦσι: διότι οἱ μὲν ἐθνικοὶ ὑπὸ τῶν δαιμόνων παραγόμενοι, ὡς ἀπεδέχθησαν τὴν λατρείαν πολλῶν θεῶν, οὕτω καὶ λατρεύουσιν αὐτοὺς διὰ τρόπων ἀναξίων τοῦ θείου, οἱ δὲ Ἰουδαῖοι οὐχὶ τῇ συνεργίᾳ τῶν δαιμόνων, ἀλλὰ διὰ τὴν ἰδίαν σκληρότητα καὶ ἰσχυρογνωμοσύνην ἔχουσι πλῆθος λατρευτικῶν τύπων ὑπὸ τοῦ Θεοῦ αὐτοῖς προσταχθέντων (Διαλ. c. 22 καὶ ὅτι διὰ τὰς ἁμαρτίας τοῦ λαοῦ ὑμῶν, καὶ διὰ τὰς εἰδωλολατρίας, ἀλλ' οὐ διὰ τὸ ἐνδεὲς εἶναι τῶν τοιούτων προσφορῶν ἐνετείλατο ὁμοίως ταῦτα γίνεσθαι, ἀκούσατε κλ.), τύπων οὐχὶ ἀναγ-

καίων καὶ ἑαυτούς, τοὺς Ἰουδαίους μόνον ἀφορώντων καὶ προσκαίρων⁶⁾. Τοῦναντίον ἡ λατρεία τῶν χριστιανῶν καὶ τοὺς σύμπαντας ἀνθρώπους ἀποβλέπει καὶ διαρκῆ τὴν ἰσχὺν ἔχει⁷⁾· διότι ὡς ἐπιγινώσκουσι τὸν ἀληθινὸν Θεὸν καὶ τὸν τούτου υἱὸν καὶ τὸ ἅγιον πνεῦμα, οὕτω καὶ λατρεύουσιν λόγῳ καὶ ἀληθείᾳ⁸⁾· διότι διδαχθέντες καὶ γινώσκοντες τὸν τοῦ πατρὸς δημιουργὸν καὶ ποιητὴν, καὶ τὰ πάντα παρέχοντα, ὅτι ἀνευδής ἐστὶ πάσης ὑλικῆς προσφορᾶς καὶ ὅτι μόνη ἀρεστὴ αὐτῷ θυσία εἶναι ἡ μίμησις αὐτοῦ, τιμῶσιν αὐτὸν οὐχὶ θυσίαις αἱματηραῖς καὶ στεφάνοις ἀνθέων καὶ σπονδαῖς καὶ θυμιάμασιν, ἀλλὰ πρῶτιστα μὲν χρηστοὺς καὶ ἀμίμητους ἑαυτοὺς τὸ ἦθος παρέχοντες εἶτα δὲ ἰκετεύοντες καὶ εὐχαριστοῦντες αὐτῷ ἐπὶ ταῖς πλουσίαις αὐτοῦ δωρεαῖς⁹⁾. Μόνη ἡ πνευματικὴ λατρεία εἶναι ἀληθῆς καὶ ἀρεστὴ τῷ Θεῷ καὶ δι' ὅλους τοὺς ἀνθρώπους καὶ τοὺς χρόνους ἰσχύουσα¹⁰⁾. Ἐὰν περὶ τῆς γνώσεως καὶ θρησκείας κατὰ τὸν Ἰουστίνον, εἰρημένα μοι ἱκανά· μεταβαίνομεν νῦν εἰς τὴν διαπραγματεύσιν τοῦ ἐπομένου ζητήματος· τίς ἢ κατὰ τὴν γνώμην αὐτοῦ ἡμετέρα ἠθικὴ κατάστασις.

Σημειώσεις.

§ 9. ¹⁾ Ἀπολ. κ. 2, τοὺς κατὰ ἀλήθειαν εὐσεβεῖς καὶ φιλοσόφους μόνον τὰ ληθῆς τιμᾶν καὶ στέργειν ὁ λόγος ὑπαγορεύει κ. 12.

²⁾ Ἀπολ. κ. 53, κ. 59.—³⁾ Διαλ. κ. 2.

⁴⁾ Διαλ. κ. 2. «ἐστὶ γὰρ τῷ ὄντι φιλοσοφία μέγιστον κτῆμα καὶ τιμιώτατον Θεῷ, ὅτε προσάγει καὶ συνίστησιν ἡμᾶς μόνῃ· καὶ ὅσοι ὡς ἀληθῶς αὐτοὶ εἰσὶν οἱ φιλοσοφία τὸν νοῦν προσεσχνηκότες»· αὐτόθι κ. 3.

⁵⁾ Διαλ. κ. 1, κ. 8.

⁶⁾ 2 Ἀπολ. κ. 10 «ὅσα γὰρ καλῶς ἀεὶ ἐφθέγγαντο καὶ εὖρον οἱ φιλοσοφῆσαντες ἢ νομοθετήσαντες, κατὰ λόγου μέρος δι' εὐρέσεως καὶ θεωρίας ἐστὶ ποιηθέντα αὐτοῖς· ἐπειδὴ δὲ οὐ πάντα τὰ τοῦ λόγου ἐγνώρισαν, ὅς ἐστι Χριστὸς καὶ ἐναντία ἑαυτοῖς πολλάκις εἶπον»· αὐτόθι κ. 13 «οὐχ ὅτι ἀλλότρια ἐστὶ τὰ Πλάτωνος διδάγματα τοῦ Χριστοῦ, ἀλλ' ὅτι οὐκ ἐστὶ πάντη ὅμοια, ὥσπερ οὐδὲ τὰ τῶν ἄλλων, Στωϊκῶν τε καὶ ποιητῶν καὶ συγγραφέων. Ἐκαστος γὰρ τις ἀπὸ μέρους τοῦ σπερματικοῦ θείου λόγου τὸ συγγενὲς ὁρῶν καλῶς ἐφθέγγατο· οἱ δὲ τὰναντία ἑαυτοῖς ἐν κυριωτέροις εἰρηκότες οὔτε ἐπιστήμην τὴν ἀποπτον καὶ γνῶσιν τὴν ἀνέλεγκτον φαίνονται ἐσχηκέναι· οἱ γὰρ συγγραφεῖς πάντες διὰ τῆς ἐνούσης, ἐμφύτου τοῦ λόγου σπορᾶς ἀμυδροῦς ἐδύναντο ὁρᾶν τὰ ὄντα. Ἐτερον γὰρ ἐστὶ σπέρμα τινός καὶ μίμημα κατὰ δύναμιν δοθέν καὶ ἕτερον αὐτό, οὐ κατὰ χάριν τὴν ἀπ' ἐκείνου ἢ μετουσία καὶ μίμησις γίνεται».

⁷⁾ 1. Ἀπολ. κ. 44. «Ὡστε καὶ Πλάτων εἰπὼν «αἰτία ἐλομένου, θεὸς δ' ἀναίτιος» παρὰ Μωϋσέως τοῦ προφήτου λαβὼν εἶπε· πρεσβύτερος γὰρ Μωϋσῆς κ.τ.λ. Καὶ πάντα ὅσα περὶ ἀθανασίας ψυχῆς ἢ τιμωριῶν τῶν μετὰ θάνατον ἢ θεωρίας τῶν οὐρανίων ἢ τῶν ὁμοίων δογμάτων καὶ φιλόσοφοι καὶ ποιηταὶ ἔφασαν παρὰ τῶν προφητῶν τὰς ἀφορμὰς λαβόντες καὶ νοῆσαι δεδύνηνται καὶ ἐξηγήσαντο. Ὅθεν παρὰ πᾶσι σπέρματα ἀληθείας δοκεῖ εἶναι· ἐλέγχονται δὲ μὴ ἀκριβῶς νοήσαντες, ὅταν ἐναντία αὐτοῖς ἑαυτοῖς λέγωσι, πρβλ. αὐτόθι κ. 20, 59, 60.

⁸⁾ Διαλ. κ. 3, αἱ μὲν γὰρ (τ.ἔ. ἐπιστήμαι) ἐκ μαθησεως προσγίνονται ἡμῖν ἢ διατριβῆς τινος, αἱ δὲ ἐκ τοῦ ιδέσθαι παρέχουσι τὴν ἐπιστήμην κ.τ.λ.

⁹⁾ Διαλ. κ. 4, νοεῖν δὲ αὐτὰς (τὰς ψυχὰς) δύνασθαι ὅτι ἐστὶ Θεός, καὶ δικαιοσύνη καὶ εὐσέβεια καλόν, κἀγὼ συντίθεμαι, ἔφη.

¹⁰⁾ Διαλ. κ. 4, 7.

§ 10. 1) Τὴν ἔμπνευσιν τῶν προφητῶν ὁ Ἰουστίνος ἀποδίδωσιν ἄνευ διακρίσεως ἄλλοτε εἰς τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον ἢ προφητικὸν καὶ ἄλλοτε εἰς τὸν θεῖον Λόγον (πρβλ. κ. 31, 32, 33, 35, 41 με 33 Διαλ. κλπ.) τὸ δὲ λεγόμενον ὑπὸ τοῦ Τρύφωνος (Διαλ. κ. 4) ἢ τὸν Θεὸν ἀνθρώπου νοῦς ὡς περταί ποτε μὴ ἅγιον πνεῦματι κεκοσμημένος δὲν διαφέρει ἀπὸ τῶν ὀλίγων κατωτέρω περὶ τῶν προφητῶν λεγομένων: θεῖον πνεῦματι λαλήσαντες κλπ. κατὰ ταῦτα δὲν βλέπω τὴν κατὰ τὸν Engelhardt διάφορον χρῆσιν ὄρων μεταξύ τῶν Ἀπολογιῶν καὶ τοῦ Διαλόγου· ἐν τούτῳ μὲν (τῷ Διαλόγῳ δηλ.) ὁ λόγος περὶ τοῦ πνεύματος τοῦ ἁγίου ὡς τοῦ μέσου πάσης ἀποκαλύψεως καὶ γνώσεως τοῦ Θεοῦ, ἐν δὲ ταῖς Ἀπολ. περὶ τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ ὡς τοῦ θεοῦ ὄργανου ἀπέναντι τοῦ κόσμου· οὔτε τὸ ἅγιον πνεῦμα ἔλλειπει ἐν ταῖς Ἀπολογίαις οὔτε ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ ἐν τῷ Διαλόγῳ.

2) Διαλογ. κ. 7· οὐ γὰρ μετὰ ἀποδείξεως πεποιήνται τότε τοὺς λόγους, ἅτε ἀνωτέρω πάσης ἀποδείξεως ὄντες ἀξιόπιστοι μάρτυρες τῆς ἀληθείας· ταῦτα λεγόμενα ὑπὸ τοῦ Τρυφ. δὲν εἶναι ἀλλότρια τῆς διανοίας τοῦ φιλοσόφου· δὲν ἀντίκειται εἰς ταῦτα τὸ ἄλλοθι ὑπὸ τοῦ μάρτυρος λεγόμενον (1 Ἀπολ. κ. 20): ἔνια δὲ καὶ μειζόνως καὶ θεῖως καὶ μόνοι μετὰ ἀποδείξεως, διότι ἡ ἀπόδειξις αὕτη δὲν στηρίζεται εἰς λόγους καὶ ἐπιχειρήματα ἀνθρώπινα ἀλλ' εἰς πράγματα καὶ θαύματα θεῖα ὡς δύναται τις νὰ ἴδῃ καὶ ἐξ αὐτοῦ τοῦ Διαλόγου καὶ ἐκ τῆς 1 Ἀπολ. κ. 12, 30, 52, 53, πρβλ. Διαλ. κ. 9.

3) Ὁ εἰς ὃν γίνεται ἡ ἀποκάλυψις δὲν εἶναι, κατὰ τὸν Ἰουστίνον, ἐν ἑαυτῷ, κύριος τῆς διανοίας αὐτοῦ πρβλ. Διάλ. κ. 115: τοῦτον δὲ αὐτὸν οὐκ ἐν τῇ ἀποκαλύψει αὐτοῦ ἐωράκει ὁ προφήτης, ὡς περ οὐδὲ τὸν διάβολον καὶ τὸν τοῦ Κυρίου ἄγγελον οὐκ αὐτοψία, ἐν καταστάσει ἴῳν, ἐωράκει, ἀλλ' ἐν ἐκστάσει, ἀποκαλύψεως αὐτῷ γενομένης.

4) Αὐτὰ ταῦτα τὰ ζητήματα περὶ τοῦ τρόπου τοῦ γινώσκειν, περὶ τοῦ κριτηρίου τῆς ἀληθείας μᾶλλον ἀνεπτυγμένως ἐκτίθεται ἐν τῷ βιβλ. περὶ Ἀναστάσεως (κ. 1.) ὠφέλιμος ἢ τῶν ἐξῆς ὀλίγων παράθεσις: ὁ μὲν τῆς ἀληθείας λόγος ἐστὶν ἐλεύθερός τε καὶ αὐτεξούσιος ὑπὸ μηδεμίαν βίαν ἐλέγχου θέλων πίπτειν μηδὲ τὴν παρὰ τοῖς ἀκούουσι δι' ἀποδείξεως ἐξέτασιν ὑπομένει. Πᾶσα γὰρ ἀπόδειξις ἰσχυρότερα καὶ πιστοτέρα τοῦ ἀποδεικνυομένου τυγχάνει· τῆς δὲ ἀληθείας ἰσχυρότερον οὐδὲν οὐδὲ πιστότερον, ὡς τε ὁ περὶ ταύτης ἀπόδειξιν αἰτῶν ὁμοίος ἐστὶ τῷ τὰ φαινόμενα ταῖς αἰσθήσεσι λόγοις θέλοντι ἀποδείκνυσθαι, διότι φαίνεται. Τῶν γὰρ διὰ τοῦ λόγου λαμβανομένων κριτηρίων ἐστὶν ἡ αἰσθησις, αὐτῆς δὲ κριτήριον οὐκ ἐστὶ πλὴν αὐτῆς. Ὡς περ οὖν τὰ διὰ τοῦ λόγου θυρώμενα ἀπάγοντες ἐπὶ τὴν αἰσθησιν ταύτη κρίνομεν.... οὐκέτι δὲ κρίνομεν, πιστεύοντες αὐτῇ, οὕτως τοὺς ἀνθρωπίνους καὶ κοσμικοὺς λόγους ἀναπέμπομεν ἐπὶ τὴν ἀλήθειαν καὶ ταύτη κρίνομεν... τοὺς δὲ τῆς ἀληθείας οὐδενὶ κρίνομεν ἕτερον πιστεύοντες αὐτῇ. Ἔστι δὲ ἀλήθεια ὁ Θεός, ὁ πατὴρ τῶν ὄλων, ὃς ἔστι νοῦς τέλειος.

5) 2 Ἀπολ. κ. 10 ἐν ἀρχῇ (ἴδε χωρ. § 3). 1 Ἀπολ. κ. 20, κ. 23, ὅποσα λέγομεν μαθόντες παρὰ τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν προσελθόντων αὐτοῦ μαθητῶν μόνα ἀληθῆ ἐστὶ κτλ. Διαλ. κ. 39: ἡμεῖς δὲ (ἀντιθέτως ἢ οἱ Ἰουδαῖοι) καὶ ἐν ἔργοις καὶ γνώσει καὶ καρδίᾳ οἱ ἐξ ἀπάσης τῆς ἀληθείας μεμαθητευμένοι τιμῶμεν πρβλ. 1 Ἀπολ. κ. 32. Διάλ. κ. 54.

6) Διαλ. κ. 7 Τρύφ. «συγγράμματα δὲ αὐτῶν ἔτι καὶ νῦν διαμένει, καὶ ἔστιν ἐντυχόντα τούτοις πλεῖστον ὠφελῆσθαι καὶ περὶ ἀρχῶν καὶ περὶ τέλους καὶ ὧν χρὴ εἰδέναι τὸν φιλόσοφον, πιστεύσαντα ἐκείνοις»· περὶ τούτου ὁμοία ἐφρῶναι ὁ Ἰουστίνος καὶ πρότερον καὶ μετὰ τὴν ἀποδοχὴν τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ὡς βλέπει τις ἐκ τῆς ἀρχῆς τοῦ Διαλ. (κ. 2) ὅπου λέγεται, ὅτι τούτου ἕνεκα ἀπηλλάγη τοῦ Στωικοῦ, διότι οὐδὲν πλέον ἐγένετο αὐτῷ περὶ Θεοῦ· οὐδὲ γὰρ αὐτὸς ἠπίστατο, οὐδὲ ἀναγκαίαν ἔλεγε ταύτην εἶναι τὴν μάθησιν. Καὶ ἐκ

τοῦ γ' κερ. καὶ ἄλλοθεν γίνεται φανερόν, ὅτι οὔτε ὁ Τρύφων οὔτε ὁ Ἰουστίνος περὶ ἄλλου ἀμφισβητοῦσιν ἢ περὶ τῆς γνώσεως τῶν ἀνθρωπίνων καὶ θείων.

ἴ) Διαλ. κ. 8. Ἐμοὶ δὲ παραζοῆμα πῦρ ἐν τῇ ψυχῇ ἀνήφθη καὶ ἔρωσ εἶχέ με τῶν προφητῶν καὶ τῶν ἀνδρῶν ἐκείνων, οἳ εἰσι Χριστοῦ φίλοι (τ. ε. οἱ Ἀπόστολοι καὶ οὐχί, ὡς Otto λέγει ἢ ἐκεῖνοι, εἰς τὸν κύκλον τῶν ὁποίων ἀνήκεν ὁ Τρύφ.)· διαλογιζόμενός τε πρὸς ἑμαυτὸν τοὺς λόγους αὐτοῦ ταύτην μόνην εὐρισκόν φιλοσοφίαν ἀσφαλῆ τε καὶ σύμφορον. Οὕτως δὴ καὶ διὰ ταῦτα φιλόσοφος ἐγώ. Βουλοίμην δ' ἂν καὶ πάντας ἴσον ἐμοὶ θυμὸν ποιησαμένους μὴ ἀφίστασθαι τῶν τοῦ σωτῆρος λόγων· δέος γάρ τι ἔχουσιν ἐν ἑαυτοῖς, καὶ ἱκανοὶ δυσωπῆσαι τοὺς ἐκτροπομένους τῆς ὁδοῦ ἀδοῦ. ἀνάπαυσίς τε ἡδίστη γίνεται τοῖς ἐκμελετώσιν αὐτούς.

§ 11. 9) Περβλ. 1 Ἀπολ. κ. 21. Ἀπειὴ δὲ σωφροσύνης ψυχῆς ἔννοια τοιαύτη περὶ θεῶν, ὡς καὶ αὐτὸν τὸν ἡγεμόνα καὶ γεννήτορα πάντων κατ' αὐτοῦς Δία πατροφόντην τε καὶ πατρός τοιούτου γεγονέναι, ἔρωτί τε κακῶν καὶ αἰσχροῦν ἡδονῶν ἡττω γενόμενον κλ.

ἰ) Αἰτίους θεωρεῖ ὁ μάρτυς τοὺς δαίμονας 1 Ἀπολ. κ. 5, 9, 12, 14, 21, 23 συχνότερον ἢ τὸν ἀρχηγέτην αὐτῶν Σατανᾶν ἢ διάβολον Διαλ. κ. 69, 70, 78. Περὶ ἀναστ. κ. 1, 10.

ἱ) 1 Ἀπολ. κ. 5 τὸ παλαιὸν δαίμονες φαῦλοι, ἐπιφανείας ποιησάμενοι... φρόνητρα ἀνθρώποις ἔδειξαν, ὡς καταπλαγῆναι τοὺς οἱ λόγῳ τὰς γενομένας πράξεις οὐκ ἔκριναν, ἀλλὰ δέει συνηρασμένοι καὶ μὴ ἐπιστάμενοι δαίμονας εἶναι φαύλους, θεοὺς προσονόμαζον, καὶ ὀνόματι ἕκαστον προσηγόρευον, ὅπερ ἕκαστος τῶν δαιμόνων ἑαυτῷ ἐτίθετο. Ὅτε δὲ Σωκράτης λόγῳ ἀληθεῖ καὶ ἐξεταστικῶς ταῦτα εἰς φανερόν ἐπειρᾶτο φέρειν καὶ ἀπάγειν τῶν δαιμόνων τοὺς ἀνθρώπους, καὶ αὐτοὶ οἱ δαίμονες διὰ τῶν χαιρόντων τῇ κακίᾳ ἀνθρώπων ἐνήργησαν ὡς ἄθεον καὶ ἀσεβῆ ἀποκτάνεσθαι. 2 Ἀπολ. κ. 1-10. Καὶ οἱ προγεγεννημένοι τοῦ Χριστοῦ κατὰ τὸ ἀνθρώπινον, λόγῳ πειραθέντες τὰ πράγματα θεωρῆσαι καὶ ἐλέγξει, ὡς ἀσεβεῖς καὶ περίεργοι εἰς δίκην ἡχθησαν. Ὁ πάντων δὲ αὐτῶν ἐντονώτερος πρὸς τοῦτο γενόμενος Σωκράτης τὰ αὐτὰ ἡμῖν ἐνεκλήθη· καὶ γὰρ ἔφασαν αὐτὸν καινὰ δαιμόνια εἰσφέρειν... ὁ δὲ δαίμονας μὲν τοὺς φαύλους καὶ τοὺς πράξαντας ἃ ἔφασαν οἱ ποιηταί... παραιτεῖσθαι τοὺς ἀνθρώπους ἐδίδαξε, πρὸς θεοῦ δὲ τοῦ ἀγνώστου διὰ λόγου ζητήσεως ἐπίγνωσιν προτρέπετο εἰπὼν· τὸν δὲ πατέρα καὶ δημιουργὸν πάντων οὐθ' εὖρειν ῥάδιον οὐθ' εὖρόντα εἰς πάντα εἰπεῖν ἀσφαλές.

ἰ) 1 Ἀπολ. κ. 53: οὐ γὰρ ἄλλο τι ἀγωνίζονται οἱ λεγόμενοι δαίμονες ἢ ἀπάγειν τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τοῦ ποιήσαντος θεοῦ καὶ τοῦ πρωτογόνου αὐτοῦ Χριστοῦ καὶ τοὺς μὲν τῆς γῆς μὴ ἀπαίρεσθαι δυναμένους ταῖς γήϊναις καὶ χειροποιήτοις προσήλωσαν, καὶ προσηλοῦσι, τοὺς δὲ ἐπὶ θεωρίαν θείων ὁρμῶντας ἦν μὴ λογισμὸν σώφρονα καὶ καθαρὸν καὶ ἀπαιθῆ ἔχωσιν, εἰς ἀσέβειαν ἐμβάλλουσιν.

ἱ) Ἴδε σημ. 3 ἐν τέλει.

ἰ) Διαλ. κ. 1. Οὐχ οἱ φιλόσοφοι περὶ Θεοῦ τὸν ἅπαντα ποιῶνται λόγον... καὶ περὶ μοναρχίας αὐτοῖς καὶ προνοίας αἱ ζητήσεις γίνονται ἐκάστοτε; περβλ. § 9, σημ. 9.

ἱ) Διαλ. κ. 4 ἢ τὸν Θεὸν ἀνθρώπου νοῦς ὄψεται ποτε, μὴ ἀγίῳ πνεύματι κεκοσμημένος.

ἰ) 1 Ἀπολ. κ. 6, 10, 20. Οἱ λεγόμενοι δὲ Στωϊκοὶ καὶ αὐτὸν τὸν Θεὸν εἰς πῦρ ἀναλύεσθαι δογματίζοντες καὶ αὐτὸν πάλιν κατὰ μεταβολὴν τὸν κόσμον γενέσθαι λέγουσιν· ἡμεῖς δὲ κρείττον τι τῶν μεταβαλλομένων νοοῦμεν τὸν πάντων ποιητὴν Θεόν. Εἰ οὖν καὶ ὁμοίως τινὰ τοῖς παρ' ἡμῖν τιμωμένοις ποιηταῖς καὶ φιλοσόφοις λέγομεν, ἔνια δὲ καὶ μειζόνως καὶ θεῖως καὶ ἄποδοί μετ' ἀποδείξεως, τί παρὰ πάντας ἀδίκως μισούμεθα;

§ 12. ¹⁾ Ἡ λέξις πίστις ἐσχηματίσθη ὁμοίως καὶ ἡ λ. κύστις (ἐκυθον' κεύθω) φάτις, μῆτις, χῆτις, καὶ τὴν αὐτὴν ἔχει ἀναμιβόλως ἀρχὴν μετὰ τοῦ πείθω (ποιητ. ἐπιθον, πεπίθω) καὶ τοῦ Λατ. fido.

²⁾ Ἀναφέρω ἐνταῦθα τὸν Ritschel ('Ἡ γένεσις τῆς καθολικῆς ἐκκλησ. σελ. 304, 306) καὶ τὸν Engelhardt ἐν τῷ συγγρ. περὶ Ἰουστίνου, λέγοντα ἐν σελ. 188· «τὸ πιστεύειν καὶ πείθεσθαι παρὰ τῷ Ἰουστίνῳ σημαίνει ἀπλῶς: ἀληθῆς ἠγεῖσθαι, περὶ τινος πεπεισμένου εἶναι· πειστεύειν τῷ Χριστῷ καὶ πείθεσθαι τῷ Χριστῷ ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ νὰ θεωρῆ τις ὡς ἀληθῆς ὅτι ὁ Χριστὸς λέγει, πεπεισμένος, ὅτι οὗτος εἶναι υἱὸς τοῦ Θεοῦ, ὁ Χριστὸς καὶ Σωτὴρ. Διὰ τῆς πίστεως, οὕτω λαμβανομένης, ὁ ἄνθρωπος παρακινεῖται εἰς μετάνοιαν διὰ τὴν ἀδικίαν του εἰς ἀπομάκρυνσιν ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας, ἀφοσίωσιν εἰς τὸν ἀληθῆ θεὸν καὶ εἰς τὸ δικαίως ζῆν ἐν ἔργοις ἀγαθοῖς. Δύναται τις λοιπὸν νὰ χαρακτηρῆ τοὺς χριστιανούς ἀπλῶς ὡς πιστούς καὶ τὴν πίστιν ὡς τὸ κεφάλαιον τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἀλλ' ὅμως οὐδέποτε νοεῖται ἡ πίστις ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ πεποιθῆναι εἰς τὸν Χριστὸν καὶ τῆς ἀφοσίωσης εἰς τὸν Θεόν, ἀλλὰ πάντοτε ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς διὰ τῆς διδασκαλίας ἐνεργουμένης πεποιθήσεως, ὅτι ἡ διδασκαλία τοῦ Χριστοῦ εἶναι ἀληθῆς καὶ ὅτι ὁ Χριστὸς εἶναι ὁ θεῖος διδάσκαλος τῆς ἀληθείας· ἡ δὲ ἀφοσίωσις εἰς τὸν Θεὸν διὰ τοῦ Χριστοῦ εἶναι ἔργον τῆς πίστεως. Ἡ θεμελιώδης σημασία: ὡς ἀληθῆς τι ὑπολαμβάνειν παραμένει πανταχοῦ ἡ αὐτὴ τῆς πίστεως ἀναφερομένης εἴτε εἰς τὴν διδασκαλίαν ὅτι ὁ Θεὸς ποιάζει τὸ κακὸν καὶ ἀμείβει τὸ ἀγαθόν, εἴτε εἰς τοῦτο, ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι ὁ πατὴρ τῶν ἀρετῶν καὶ ὅτι μεριμνᾷ περὶ τοῦ κόσμου καὶ προνοεῖ περὶ τῶν ἀνθρώπων.

³⁾ Ἐν τῇ αὐτῇ ἐννοίᾳ ἀπαντᾷ παρὰ τῷ Ἰουστίνῳ τὸ δοξάζειν ὄχι μόνον περὶ τῶν γνωμῶν τῶν θύραθεν (1 Ἀπ. κ. 4) ἀλλὰ καὶ τῶν χριστιανῶν 1 Ἀπολ. κ. 12, 42, 60 κλπ. δόξα Διαλ. κ. 10.

⁴⁾ Ἐπεξερχόμενος τὰ συγγραμ. τοῦ Ἰουστίνου εἰκοσάκις ἐσημείωσα τὸ οὐσ. πίστις· ἀλλὰ μόλις εἰς τρία χωρία θὰ ἠδύνατό τις νὰ ὑποστηρίξῃ ὅτι ἡ λ. δηλοῖ τὴν πειθῶ, ὡς πίστιν ἔχειν (1 Ἀπολ. κ. 52) πρβλ. τὴν πειθῶ ἔχειν (Διαλ. κ. 52)· πειθῶ καὶ πίστιν ἐμφορεῖν (1 Ἀπολ. κ. 53), πείθει τε καὶ εἰς πίστιν ἄγει (Ἀπολ. κ. 10). Καίτοι ἐγὼ δὲν ἀμφιβάλλω ὅτι ἡ μὲν πειθῶ ἢ δι' ἀποδείξεων ἀναφέρεται εἰς τὴν διάνοιαν, ἡ δὲ πίστις εἰς τὸ συναίσθημα καὶ τὴν ψυχὴν.

⁵⁾ 1 Ἀπολ. κ. 19, 21, 66· ὡσαύτως πείθεσθαι 1 Ἀπ. κ. 12, 25, 59. 2 Ἀπ. κ. 1, 11. Διαλ. κ. 11, 58.

⁶⁾ Πιστεύειν, ὅτι Διαλ. κ. 46, 65, 67, 96, 106· πείθεσθαι, ὅτι 1 Ἀπολ. κ. 39, 47, 53, Διαλ. κ. 46, 65, 67, 96 κλπ. πεισθῆναι καὶ πιστεῦσαι, ὅτι 1 Ἀπολ. κ. 8, 10, 61. Αὐτόθι κ. 17 πιστεύοντες, μᾶλλον δὲ καὶ πεπεισμένοι ὅπου ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται ὅτι τὸ πείθεσθαι δηλοῖ ἀνώτερον βαθμὸν βεβαιότητος ἢ τὸ πιστεύειν· δὲν εἶναι ἄπορον, ὅτι ὁ μεταχειρισθεὶς τὸ δοξάζειν περὶ τῶν χριστιανικῶν ἀληθειῶν (ἴδε ἀνωτ. σημ. 3) παρέλαβε καὶ τὸ πιστεύειν ἐν τῇ σημ. ταύτῃ. Ἀλλὰ πρβλ. αὐτόθι κ. 30: οὐ τοῖς λέγουσι πιστεύοντες, ἀλλὰ τοῖς προφητεύουσι πρὶν ἢ γενέσθαι κατ' ἀνάγκην πειθόμενοι· ἐξ οὗ εὐχερῶς ἐρμηνεύεται καὶ τὸ ἡμ. χωρίον, ἂν διὰ τοῦ πεπεισμένοι νοηθῆ ἢ πειθῶ ἢ δι' ἀποδείξεων διὰ δὲ τοῦ πιστεύειν ἢ πεποίθησις εἰς τινα καὶ ἢ ἐκ ταύτης μόνης γνωσκομένη δόξα.

⁷⁾ Διαλ. κ. 107 πιστεύσαντες, ὅτι ἐλεήμων ὁ Θεὸς καὶ φιλόανθρωπος κλπ.

⁸⁾ Ἀπολ. κ. 19.—⁹⁾ Ἀπολ. κ. 19. Διαλ. κ. 20. Συχνότερον τὸ πείθεσθαι 1 Ἀπολ. κ. 25, 31, 32. Διαλ. κ. 44 κλπ.

¹⁰⁾ Τοῦτο δὲν διέφυγε τὸν Engelhardt, ὅστις μετὰ τὰ ὑπ' ἐμοῦ ἄνω παρατεθέντα ἐπάγεται τάδε: ἐπειδὴ πᾶσα χριστιανικὴ βεβαιότης πηγάζει ἀπὸ τῆς ἐκπληρωθείσης προφητείας, ἔπεται ὅτι ἡ χριστιανικὴ πίστις πρὸ πάντων

εἶναι τὸ νομίζειν ἀληθές ὅτι προεφητεύθη· καὶ ἐπειδὴ πᾶσα διδασκαλία μόνον διὰ τῆς μαρτυρίας τῶν προφητῶν καὶ τοῦ Χριστοῦ ἀποδεικνύεται ὡς ἀληθής, οὕτω καὶ πᾶσα νοητὴ χριστιανικὴ πεποίθησις δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς πίστις εἰς Χριστὸν «ἀλλ' ὄφειλεν ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει νὰ χαρακτηρισθῇ καὶ ὡς πίστις εἰς τοὺς προφήτας».

¹¹⁾ 1 Ἀπολ. κ. 13.—¹²⁾ Διαλ. κ. 40.—¹³⁾ Διαλ. κ. 121.—¹⁴⁾ Διαλ. κ. 52.—¹⁵⁾ Διαλ. κ. 53.—¹⁶⁾ Διαλ. κ. 44, 99, 119.—¹⁷⁾ Διαλ. κ. 69.—¹⁸⁾ 1 Ἀπολ. κ. 49, Διαλ. κ. 100 πίστις καὶ χ. λαβοῦσα.—¹⁹⁾ Διαλ. κ. 100, 135, 138.—²⁰⁾ 1 Ἀπολ. κ. 18, Διαλ. κ. 23, 63, Διαλ. κ. 40.—²¹⁾ 1 Ἀπ. κ. 31, 32, 63, Διαλ. κ. 40 καὶ ἐ. Προβλ. αἵματι σωτηρίῳ πιστεύειν Διαλ. κ. 54 καὶ ἐ. πιστεύειν τοῖς προφήταις, τοῖς ἀπόστολοις, τοῖς προφητικοῖς κηρύγμασιν κλπ. 1 Ἀπολ. κ. 30, 33, Διαλ. κ. 7, 9, 115.—²²⁾ Διαλ. κ. 83.

²³⁾ Διαλ. κ. 16, 46 (ὅπου τὸ πιστεύοντες ἐπὶ τοῦτον τὸν σταυρωθέντα, ἐπιγνόντες, ὅτι οὗτός ἐστιν ὁ Χριστὸς τοῦ Θεοῦ, διακηρύσσει, ὅτι τὸ πιστεύειν ἐπὶ τὸν σταυρωθέντα δὲν σημαίνει τὸ πεπεισμένον εἶναι ἢ τι τοιοῦτον), κ. 47, 69 (πεῖθον τοὺς ἐπ' αὐτὸν πιστεύειν μέλλοντα), κ. 76, 94 (σωτηρίαν δὲ τοῖς ἐπὶ τοῦτον τὸν διὰ τοῦ σημείου τούτου... θανατοῦσθαι μέλλοντα ἀπὸ τῶν δηγμάτων τοῦ ὄψεως προβλ. κ. 91 οὐ γὰρ ἐπὶ ὄφιν ἡμᾶς πιστεύειν κλπ. ἐνταῦθα δεῖλον, ὅτι τὸ πιστεύειν δὲν δύναται ἴσα καὶ τὸ ἀληθές νομίζειν) κ. 110, 116, 121, 139.

²⁴⁾ Διαλ. κ. 91.—²⁵⁾ Διαλ. κ. 116.—²⁶⁾ Διαλ. κ. 26, 30, 35, 40, 42, 63, 70, 89 κλπ. Οὐχὶ ἄλλως νοητέον ὅπου ἀπαντᾷ ἄνευ ἀντ. 1 Ἀπολ. κ. 50 ἰδόντες καὶ πιστεύσαντες καὶ δύναμιν λαβόντες· κ. 53 κλπ. ὁμοίως τὸ πιστὸς ἐνεργητ. 1 Ἀπολ. κ. 53, 60 κλπ. ἄπιστος ἐνεργητ. Διαλ. κ. 91, ἄπιστοι καὶ ἀπειθεῖς Διαλ. κ. 140 (ἀπειθής κ. 120), ποτ. 1 Ἀπολ. κ. 33, Διαλ. κ. 68 κ.α.π.

²⁷⁾ Διαλ. κ. 8.—²⁸⁾ κ. 138.—²⁹⁾ 1 Ἀπολ. κ. 5, 14, 53. Καὶ ὁμοῦ: πεπιστευμένοι καὶ πείθεσθαι τῷ Χριστῷ Διαλ. κ. 47. Ὅμοίως πείθεσθαι τοῖς προφήταις, τοῖς θείοις λόγοις, τῇ βουλῇ τοῦ Θεοῦ κλπ. 1 Ἀπολ. κ. 30, Διαλ. κ. 48, 130, 137.

³⁰⁾ 1 Ἀπολ. κ. 48, Διαλ. κ. 16 (ὅπου ἄμέσως μετὰ τὰ: καὶ νῦν τοὺς ἐλπίζοντας ἐπ' αὐτὸν καὶ τὸν πέμψαντα αὐτὸν ἐπιφέρειται: καταρώμενοι ἐν ταῖς συναγωγαῖς ἡμῶν τοὺς πιστεύοντας ἐπὶ τὸν Χριστόν· ὅθεν δῆλον, ὅτι πιστεύειν ἐπὶ τι καὶ ἐλπίζειν ἐπὶ ταῦτόσημα παρὰ τῷ Ἰουστ.) κ. 47, 69, 101 (ἐνθα τὰ: ὄνειδος ἀνθρώπων... δηλευτικά ἐστι τοῦ καὶ πατέρας αὐτὸν ὁμολογεῖν τοὺς ἐλπίσαντας ἐπὶ τὸν Θεὸν παραβαλλόμενα πρὸς τὰ ἀνωτέρω λεγόμενα: ὄνειδος μὲν γὰρ ἡμῖν τοῖς εἰς αὐτὸν πιστεύουσιν κλπ. ἐπικυροῦσιν ὁ ἄνω εἶπον· ὁμοίως δὲ τὸ αὐτὸ τις παρατηρεῖ συγκρίνων τὸ ἐν κ. 112: οὐ γὰρ καταλιπόντων τὸν Θεὸν ἐπιθήριον... ἐπειθε τὸν λαὸν ἐλπίζειν πρὸς τὸ ἄνω ἐκ τοῦ κεφ. 91 μνημονευθέν: οὐ γὰρ ἐπὶ ὄφιν ἡμᾶς πιστεύειν τὸ προφητικὸν πνεῦμα... ἐδίδασκεν κλπ.), κ. 135. Διαλ. κ. 7: καταλιπόντι δὲ τὸν Θεὸν καὶ εἰς ἄνθρωπον ἐλπίσαντι κλπ. κ. 10: ἐπ' ἄνθρωπον τὰς ἐλπίδας ποιούμενοι.

³¹⁾ 1 Ἀπολ. κ. 14. Διαλ. κ. 80.—³²⁾ Διαλ. κ. 110.

³³⁾ 1 Ἀπολ. κ. 14, 25, 49, 61.

§ 13. ¹⁾ Προβλ. Διαλ. κ. 53: μετὰ γὰρ τὸ σταυρωθῆναι οἱ σὺν αὐτῷ ὄντες μαθηταὶ αὐτοῦ διεσκεδάσθησαν, μέχρις ὅτου ἀνέστη ἐκ νεκρῶν καὶ πέπεικαν αὐτοὺς ὅτι οὕτως προεφητεύτο περὶ τοῦ παθεῖν αὐτόν· καὶ οὕτω πεισθέντες καὶ εἰς τὴν πᾶσαν οἰκουμένην ἐξεληθόντες ταῦτα ἐδίδαξαν. "Ὁ Θεὸς καὶ ἡμεῖς βέβαιοι ἐν τῇ πίστει καὶ μαθητεία αὐτοῦ ἐσμεν, ἐπειδὴ καὶ ἀπὸ τῶν προφητῶν καὶ ἀπὸ τῶν κατὰ τὴν οἰκουμένην εἰς ὄνομα τοῦ ἐσταυρωμένου ἐκείνου ὄρωμένων καὶ γινομένων θεοσεβῶν τὴν πειθὴν ἔχομεν. 1 Ἀπολ.

κ. 53· τίτι γάρ ἂν λόγῳ ἀνθρώπῳ σταυρωθέντι ἐπειθόμεθα· εἰμὴ μαρτύρια πρὶν ἢ ἐλθεῖν αὐτὸν ἄνθρωπον γενόμενον κεκηρυγμένα περὶ αὐτοῦ εὑρομεν καὶ οὕτως γενόμενον ἑωρῶμεν; καὶ εἰς τὸ τέλος τοῦ κεφ.: τὰ τοσαῦτα γοῦν ὁρώμενα πειθῶ καὶ πίστιν τοῖς τάληθές ἀσπαζομένοις καὶ μὴ φιλοδοξοῦσι μηδὲ ὑπὸ παθῶν ἀρχομένοις μετὰ λόγου ἐμφορῆσαι δύνανται. Τοῦτο μάλιστα κατανοοῦμεν ἐκ τούτων τῶν χωρίων, ἐν οἷς ὁ λόγος περὶ τοῦ ἀνατιθέναι ἑαυτὸν τῷ Θεῷ. Ἀλλὰ τὴν σημ. τῆς ῥήσεως ταύτης διαγιγνώσκωμεν οὐχὶ τόσον ἐκ τοῦ κεφ. 61 ὅσον ἐκ τῶν λοιπῶν χωρίων. 1 Ἀπολ. κ. 49. Οἱ ἀπὸ τῶν Ἑθνῶν, μηδέποτε μηδὲν πιστεύσαντες περὶ τοῦ Χριστοῦ, μέχρις οὗ οἱ ἀπὸ Ἱερουσαλήμ ἐξεληθόντες ἀπόστολοι αὐτοῦ ἐμήνυσαν τὰ περὶ αὐτοῦ καὶ τὰς προφητείας παρέδωκαν, πληρωθέντες χαρᾶς καὶ πίστεως τοῖς εἰδώλοις ἀπειτάξαντο καὶ τῷ ἀγεννήτῳ Θεῷ διὰ τοῦ Χριστοῦ ἑαυτοὺς ἀνέθηκαν· ὁμοίως κ. 14: ὃν τρόπον καὶ ἡμεῖς μετὰ τὸ λόγῳ πεισθῆναι ἐκείνων μὲν ἀπέστημεν, θεῷ δὲ μόνῳ τῷ ἀγεννήτῳ διὰ τοῦ υἱοῦ ἐπόμεθα· οἱ πάλαι μὲν πορνείαις χαίροντες, νῦν δὲ σωφροσύνην μόνην ἀσπαζόμενοι· οἱ δὲ καὶ μαγικαῖς τέχναις χρώμενοι, νῦν ἀγαθῷ καὶ ἀγεννήτῳ Θεῷ ἑαυτοὺς ἀνατεθεικότες. Κατὰ ταύτην τὴν ἔννοιαν δύναται νὰ λεχθῆι τὸ ὑπὸ τοῦ Engelhardt γραφόμενον: ὅτι ὁ ἄνθρωπος διὰ τοῦ λυτρωτοῦ τῷ θεῷ ἑαυτὸν ἀνατίθησιν ἢ ὅτι ἢ εἰς τὸν Θεὸν ἀφοσίωσις διὰ τοῦ Χριστοῦ εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς πίστεως ταύτης· βεβαίως εἰμὴ ἀπεδέχοντο τὴν διδασκαλίαν τοῦ Εὐαγγελίου οὐδέποτε θάπετρέποντο τῶν εἰδώλων οὐδὲ τῷ Θεῷ ἑαυτοὺς θάπροσηγον· ἀλλὰ φοβοῦμαι μήπως ἄλλο τι νοεῖ ὁ σοφὸς ἀνὴρ, διότι ὀλίγῳ ἀνωτέρω λέγει: συμφώνως πρὸς τὴν πανταχοῦ παρὰ τῷ Ἰουστίνῳ τηρουμένην σημασίαν τῆς πίστεως, πίστις εἰς τὸν Θεὸν εἶναι ἢ γνῶσις, ἢ κατανόησις καὶ βεβαιότης ὅτι αὐτὸς εἶναι ὁ πατήρ καὶ κύριος τοῦ κόσμου, δημιουργὸς καὶ κριτής, δωρητὴς τῶν λογικῶν δυνάμεων, τοῦ νόμου καὶ τῆς αἰωνίας ζωῆς· καὶ ὅπου παρὰ τῷ Ἰουστίνῳ εὑρηται ἢ φρ. Θεῷ πιστεύειν νοεῖται ἢ πεποιθήσις ὅτι ὁ Θεὸς δύναται νὰ ἐπιτελέσῃ ὅ,τι ὑπέσχετο, ὅ,τι διὰ τοῦ Χριστοῦ τῷ κόσμῳ ἐγνώρισε. Καὶ ἐν τῇ ἐπισημειώσει εἰς ταῦτα: Καὶ I Απ. 13 ὅπου λέγεται, ὅτι αἰτοῦμεθα παρὰ τοῦ Θεοῦ τὴν ἀφθαρσίαν διὰ πίστιν τὴν ἐν αὐτῷ, νοητέαν ἐκ τῆς συνάφειας τὴν πίστιν, ὅτι ὁ Θεὸς δύναται νὰ παρᾶσχῃ τὴν ἀφθαρσίαν. Ἀλλ' ἢ ἔννοια δὲν ὑπάρχει ἐν τοῖς συμφραζομένοις, ἐπεισάγεται δὲ ἔξωθεν· εἶναι τὸ αὐτό, ὡς εἰ τις διεικνέτω, ὅτι ἐν τῇ εὐχῇ οὕτως εἶπαι μοι βοηθὸς ὁ Θεὸς κατὰ τὴν ἐμὴν πίστιν· τὸ κατὰ τὴν ἐμὴν πίστιν ἐδήλου τὴν πίστιν, ὅτι ὁ Θεὸς δύναται καὶ θέλει νὰ βοηθῆι. Οὔτε τὰ πρότερα ἐκεῖνα ἔχουσι κάλλιον. Ἐὰν ἀληθεύῃ τὸ ὑπ' αὐτοῦ λεγόμενον: ἢ ἀφοσίωσις εἰς τὸν Θεὸν διὰ τοῦ Χριστοῦ εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς πίστεως· ἢ πίστις αὕτη πρέπει νὰ περιέχῃ καὶ τὴν ἔννοιαν τοῦ πεποιθέναι· ὅτινί τις οὐ πέποιθεν οὐδ' ἑαυτὸν ἀνατίθησιν· ἀλλὰ μὴν νοεῖται μόνον ἢ πεποιθήσις ὁ Θεὸς δύναται ἐκτελέσαι τὰ ἐπηγγελμένα καὶ τελέσει ταῦτα κλπ. Θεοὶ ἀθάνατοι: διατι οὐχὶ καὶ διὰ τὸ εἶναι αὐτὸν πατέρα, ἀγαθόν, ἐλεήμονα καὶ φιλόανθρωπον καὶ ἄλλα τοιαῦτα, πολλάκις ἐπαναλαμβανόμενα. Ἐν ἐνὶ καὶ τῷ αὐτῷ χωρίῳ ἀπαντῶσι καὶ ταῦτα: «πεπεισμένοι ὅτι πάνθ' ὅσα ὑπέσχετο ὁ Θεὸς διὰ τοῦ Χριστοῦ ἀγαθὰ ἀποδώσει ἡμῖν· καὶ ἐκεῖνα: «καὶ γάρ τὸν παντοκράτορα Θεὸν Χριστὸν καὶ οἰκτίρμονα ὁρῶμεν» διατι δὲν συνεξετάζονται καὶ τὰ δύο ταῦτα ὁμοῦ; μήπως τυχὸν προαιρούσης εἰς τὴν τετριμμένην γνώμην, ὅτι ὁ χριστιανισμὸς καὶ ἡ θρησκεία τῶν Ἑλλήνων πατέρων εἶναι τῆς διανοίας μᾶλλον ἢ τῆς καρδίας.

2) Διαλ. κ. 39, 139. Ὅθεν οἱ πάντοθεν — ἄνθρωποι — πιστεύοντες ἐπὶ τὸν Χριστὸν καὶ ἐγνωκότες τὴν ἐν τοῖς λόγοις αὐτοῦ καὶ τῶν προφητῶν αὐτοῦ ἀλήθειαν, ἐπίστανται ἅμα αὐτῷ ἐν τῇ γῆ ἐκείνῃ γεννησόμενοι κλπ. κ. 121: ἡμῖν ἐδόθη καὶ ἀκοῦσαι καὶ συνεῖναι καὶ σωθῆναι διὰ τούτου τοῦ Χριστοῦ καὶ τὰ τοῦ πατρὸς ἐπιγνώναί πάντα. κ. 110.

ἡμεῖς δὲ οὐδὲν τοιοῦτον πράξαντες μετὰ τὸ ἐπιγνῶναι τὴν ἀλήθειαν τοῦ Θεοῦ. κ. 96: ἐπιγνῶτε μᾶλλον τὴν ἀλήθειαν τοῦ Θεοῦ (πρβλ. κ. 28: γνῶτε τὸν Χριστόν), ὅπου ἀναμιβόλως ὁ λόγος περὶ τῆς γνώσεως τῆς ποριζομένης διὰ τῆς πίστεως.

*) Διαλ. κ. 14. (ἐνθα: τὸ λουτρὸν τῆς μετανοίας καὶ γνώσεως τοῦ Θεοῦ, παραβλητέον πρὸς τὸ 1' Απολ. κ. 16: ὅσοι δ' ἂν πεισθῶσι καὶ πιστεύσωσιν ἀληθῆ ταῦτα . . . εἶναι . . . εὐχεσθαι τε καὶ αἰτεῖν παρὰ τοῦ Θεοῦ τῶν προσημαρτημένων ἄφεισι διδάσκονται ἕπειτα ἄγονται ὑφ' ἡμῶν ἐνθα ὕδωρ ἐστὶ . . . καλεῖται δὲ τοῦτο τὸ λουτρὸν φωτισμός, ὡς φωτιζομένων τὴν διάνοιαν τῶν ταῦτα μανθανόντων. πρβλ. Διαλ. κ. 8. εἰ οὖν ἀντιποιῆ σωτηρίας καὶ ἐπὶ τῷ Θεῷ πέποιθας παρέστιν ἐπιγνόντι σοὶ τὸν Χριστόν τοῦ Θεοῦ καὶ τελείῳ γενομένῳ εὐδαιμογεῖν.— κ. 44. σπουδάσαι δεῖ ἐπιγνῶναι δι' ἧς ὁδοῦ ἄφεισι ὑμῖν τῶν ἁμαρτιῶν γενήσεται . . . ἐστὶ δὲ οὐκ ἄλλη ἢ αὐτή, ἵνα τοῦτον τὸν Χριστόν ἐπιγνόντες καὶ λουσάμενοι τὸ ὑπὲρ ἄφέσεως τῶν ἁμαρτιῶν . . . λουτρὸν ἀναμαρτήτως τὸ λοιπὸν ζήσητε, τοῦθ' ὅπερ ἐν παραλλήλῳ χωρίῳ οὕτω φέρεται (κ. 95): ἐπιγνῶναι τοῦτον εἶναι τὸν Χριστόν τὸ ἐπιγνῶναι τοῦτο καὶ τὸ μανθάνειν ἐκεῖνο οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ὅ,τι προσκτάται τις διὰ τῆς πίστεως. Διὰ τοῦτο καὶ ἐν παραπλησίῳ χωρίῳ ἀπαντᾷ ἡ λ. πίστις ἐν τῇ τοῦ γινώσκειν ἐννοίᾳ (αὐτ. κ. 138): ὁ Χριστὸς πρωτότοκος πάσης κτίσεως ὢν καὶ ἀρχὴ πάλιν ἄλλου γένους γέγονε, τοῦ ἀναγεννηθέντος ὑπ' αὐτοῦ δι' ὕδατος καὶ πίστεως καὶ ξύλου κλπ. καὶ κατωτέρω: δι' ὕδατος καὶ πίστεως καὶ ξύλου οἱ προπαρασκευαζόμενοι καὶ μετανοοῦντες ἐφ' οἷς ἡμαρτον ἐκφεύξονται κλπ. κ. 20, 27, 28, 69.

*) Εἰδέναι τὸν Θεόν, Διαλ. κ. 10, Θεὸν γινώσκειν Διαλ. κ. 14, ἐπιγνῶναι τὸν ποιητὴν τῶν ὄλων κ. 34. Ὅμοίως: Ἰουδαῖοι δικαίως ἐλέγχονται . . . ὡς οὔτε τὸν πατέρα οὔτε τὸν υἱὸν ἔγνωσαν οἱ γὰρ τὸν υἱὸν πατέρα φάσκοντες εἶναι ἐλέγχονται μήτε τὸν πατέρα ἐπιστάμενοι, μηθ' ὅτι ἐστὶν υἱὸς τῷ πατρὶ τῶν ὄλων γινώσκοντες 1' Απ. κ. 63 (πρβλ. χωρίον παράλληλον Διαλ. κ. 136 ὁ γὰρ τοῦτον ἀγνοῶν ἀγνοεῖ καὶ τὴν βουλήν τοῦ Θεοῦ καὶ εἰ οὐ πιστεύει τις εἰς αὐτὸν κλπ.),

*) Διαλ. κ. 47 τοὺς δὲ ὁμολογήσαντας καὶ ἐπιγνώοντας τοῦτον εἶναι τὸν Χριστόν καὶ ἠτινοῦν αἰτία μεταβάντας ἐπὶ τὴν ἐννομον πολιτείαν, ἀρνησάμενοι, ὅτι οὗτός ἐστὶν ὁ Χριστὸς κλ. ἐνθα, καὶ τὰ προηγούμενα: εἰ δὲ οἱ ἀπὸ τοῦ γένους τοῦ ὑμετέρου πιστεύειν λέγοντες ἐπὶ τοῦτον τὸν Χριστόν, καὶ τὰ ἐπόμενα: καὶ τοὺς ἀπὸ τοῦ σπέρματος τοῦ Ἀβραάμ . . . ἐπὶ τοῦτον τὸν Χριστόν μὴ πιστεύοντας, ὡς καὶ τὰ ὀλίγα ἀνωτέρω: μετὰ τοῦ ἐπὶ τοῦτον τὸν Χριστόν ἐλπίζειν καὶ τὰ ἀμέσως τοῦ ἡμ. χωρίου προηγούμενα: μετὰ τοῦ φυλάσσειν τὴν εἰς τὸν Χριστόν τοῦ Θεοῦ ὁμολογίαν, ταῦτα πάντα ἱκανῶς δηλοῦσιν, ὅτι διὰ τῶν λέξεων τούτων ἐμφαίνεται τὸ αὐτὸ πρᾶγμα, γινομένης μόνον ταύτης τῆς διακρίσεως ὅτι προκειμένου περὶ τοῦ Χριστοῦ προηγεῖται τὸ ἐπιγνῶναι τοῦτον εἶναι τὸν Χριστόν καὶ ἔπεται τὸ πιστεύειν ἢ ἐλπίζειν ἐπὶ τὸν Χριστόν, ὡς γίνεται δῆλον ἐκ τῆς ἀρχῆς τοῦ αὐτοῦ κεφ. μετὰ τοῦ καὶ τοῦτον εἶναι τὸν Χριστόν ἐπίστασθαι, δηλονότι καὶ πεπιστευκέναι καὶ πείθεσθαι αὐτῷ (ὅπου τὸ πείθεσθαι = ὑπακούειν, ἔπεσθαι, ἔρχεται μετὰ τὸ πεπιστευκέναι καὶ τοῦτο πάλιν μετὰ τὸ ἐπίστασθαι) τὸ αὐτὸ δηλοῦται καὶ ἐκ τῆς ἀρχῆς τοῦ 46 κεφ.: εἰ δὲ τινες καὶ νῦν ζεῖν βούλωνται φυλάσσοντες τὰ διὰ Μωϋσέως διαταχθέντα καὶ πιστεύσωσιν ἐπὶ τοῦτον τὸν σταυρωθέντα Ἰησοῦν, ἐπιγνόντες, ὅτι αὐτός ἐστὶν ὁ Χριστὸς τοῦ Θεοῦ τοῦθ' ὅπερ πάλιν προέρχεται ἐκ τῆς ἀκοῆς καὶ κατανοήσεως τῆς θείας διδασκαλίας. Ὅθεν ἐν 1' Απ. κ. 36 ἀναγινώσκωμεν: ὅπερ μὴ νοήσαντες οἱ ἔχοντες τὰς βίβλους τῶν προφητῶν

Ἰουδαῖοι οὐκ ἐγνώρισαν οὐδὲ παραγενόμενον τὸν Χριστόν. Διαλ. κ. 100: ἀπεκάλυψεν ἡμῖν πάντα ὅσα καὶ ἀπὸ τῶν γραφῶν διὰ τῆς χάριτος αὐτοῦ νενοήκαμεν, γνόντες αὐτὸν πρωτότοκον μὲν τοῦ Θεοῦ κλπ. αὐτ. κ. 95, 96.

6) Διαλ. κ. 46.— 7) Θεὸν ἄνωθεν προσελθόντα — γνωρίζειν Διαλ. κ. 64, παθητικῶς: Θεὸς γνωριζόμενος γνόντες αὐτὸν πρωτότοκον... τοῦ Θεοῦ, Διαλ. κ. 100, ὃν καὶ ἡμεῖς ἐπέγνωμεν Χριστὸν υἱὸν Θεοῦ αὐτ. κ. 132.

8) 1 Ἀπ. κ. 13 υἱὸν αὐτὸν τοῦ ὄντος θεοῦ μαθόντες τὸ μανθάνειν δηλοῖ ὅτι καὶ τὸ γνῶναι ἢ ἐπιγνῶναι μὲ τὴν διαφορὰν μόνον ὅτι τὸ μαθεῖν χρονικῶς προηγείται, ἔπεται τὸ γνῶναι καὶ ἀκολουθεῖ τὸ πιστεῦναι, πρβλ. 1 Ἀπ. κ. 12: εἰ δὲ ἔμαθον καὶ ἐπίσθησαν, καὶ σημ. 1.

9) Ἐν τῇ αὐτῇ σημ. συχνὰ μὲ τὴν διαφορὰν ἴσως ὅτι τὸ ὁμολογεῖν ἐκφράζει τὴν ἐξωτερικὴν προᾶξιν· τὴν ἀντίστροφον κλίμακα ἀπὸ τῶν ἐξω ἐπὶ τὰ ἐσω ἔχομεν ἐν Διαλ. κ. 131 ὁμολογία, ὑπακοή, εὐσέβεια.

10) 1 Ἀπολ. κ. 19 κρεῖττον δὲ πιστεῦναι καὶ τὰ τῇ ἑαυτῶν φύσει καὶ ἀνθρώποις ἀδύνατα, ἢ ὁμοίως τοῖς ἄλλοις ἀπιστεῖν παρειλήφαμεν, ἐπειδὴ καὶ τὸν ἡμέτερον διδάσκαλον Ἰησοῦν Χριστὸν ἐγνοίμεν εἰπόντα, τὰ ἀδύνατα παρὰ ἀνθρώποις δυνατὰ παρὰ Θεοῦ.

§ 14. 1) Εὐσεβείης Διαλ. κ. 5· εὐσεβεῖν Διαλ. κ. 10· εὐσέβεια Διαλ. κ. 14· θεοσεβεία Διαλ. κ. 30· θεοσεβῆς κ. 53· θεοσεβεῖν κ. 46· ἀσεβῆς 2 Ἀπ. κ. 2· ἄθεος 1 Ἀπ. κ. 6· ἀθεότης 1 Ἀπ. κ. 4.

2) 1 Ἀπολ. κ. 3, 12. 2 Ἀπολ. κ. 15.— 3) 2 Ἀπολ. κ. 2· 1 Ἀπ. κ. 2, Ὁρθῶς ὁ Όττο παρατηρεῖ: ὁ Ἰουστίνος ἀποβλέπει εἰς τὰ ἐπίθετα τῶν πρώτων.— 4) Διαλ. κ. 222.— 5) Διαλ. κ. 136.— 6) Διαλ. κ. 46, 47.— 7) Διαλ. κ. 110.— 8) Διαλ. κ. 11.— 9) Διαλ. κ. 131.— 10) Διαλ. κ. 8.— 11) Διαλ. κ. 45. 12) Διαλ. κ. 44.— 13) Διαλ. κ. 52.— 14) Διαλ. κ. 110.— 15) Διαλ. κ. 119. 16) Διαλ. κ. 131.— 17) Διαλ. κ. 118.— 18) 1 Ἀπ. κ. 4, 28, 43.— 19) 2 Ἀπολ. κ. 2, 115.— 20) 1 Ἀπ. κ. 27, Διαλ. κ. 46.— 21) 1 Ἀπ. κ. 15.— 22) Διαλ. κ. 47. 23) Ἀπ. κ. 23.— 24) 1 Ἀπ. κ. 5, 2 Ἀπ. κ. 3, Διαλ. κ. 92.— 25) Διαλ. κ. 47. 26) 1 Ἀπ. κ. 5.— 27) 1 Ἀπ. κ. 27.— 28) Διαλ. κ. 35.— 29) Διαλ. κ. 108. 30) Διαλ. κ. 35.— 31) Διαλ. κ. 80.— 32) Διαλ. κ. 82.— 33) 1 Ἀπολ. κ. 10. 34) Διαλ. κ. 120.

35) Διαλ. κ. 23 - 93. Ὅθεν μοι δοκεῖ καλῶς εἰρησθαι ὑπὸ τοῦ ἡμετέρου Κυρίου... ἐν δυσὶν ἐντολαῖς πᾶσαν δικαιοσύνην καὶ εὐσέβειαν πληροῦσθαι· εἰσὶ δὲ αὗται ἀγαπήσεις Κύριον τὸν Θεόν σου ἐξ ὅλης τῆς καρδίας σου καὶ τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτὸν· ὁ γὰρ ἐξ ὅλης τῆς καρδίας ἀγαπῶν τὸν Θεόν, πλήρης θεοσεβοῦς γνώμης ὑπάρχων οὐδένα ἄλλον τιμῆσει θεόν· καὶ ὁ τὸν πλησίον ὡς ἑαυτὸν ἀγαπῶν ἄπερ ἑαυτῷ βούλεται ἀγαθὰ, κακείνῳ βουλήσεται· οὐδεὶς δὲ ἑαυτῷ κακὰ βουλήσεται ταῦτά οὖν τῷ πλησίον καὶ εὖξαιτ' ἂν καὶ ἐργάσαιτο γενέσθαι ὁ τὸν πλησίον ἀγαπῶν (δὲν βλέπω τίνος ἕνεκα καταγελωσί τινες τῆς σειρᾶς τῶν σκέψεων τούτων· διότι δὲν εἶναι συλλογισμὸς, ἀλλὰ μετὰ τὰ παρενθετικῶς κείμενα: οὐδεὶς δὲ βουλήσεται κλπ. διὰ τοῦ συνδέσμου οὖν ἐπανέρχεται ὁ συγγραφεὺς πρὸς τὸ βούλεται ἀγαθὰ καὶ ταῦτα σαφέστερον ἀναπτύσσει· ὁμοίως παρενθέσεις μετὰ τοῦ δὲ=γὰρ ἀπαντῶσι πολλάκις παρὰ τοῖς θύραθεν πρβλ. Θουκ. 29,5: πλὴν Ἀργείων καὶ Ἀχαιῶν· τούτοις δὲ εἰς ἀμφοτέροις φιλία ἦν. Ὡς λοιπὸν ἀνωτέρω τὸ ἀγαπᾶν τὸν Θεόν ἦτο εὐσεβοῦς γνώμης οὕτω καὶ τὸ ἀγαπᾶν τὸν πλησίον εἶναι δικαίας γνώμης. Ἄλλ' οὐδὲ ἔθηκεν, καὶ ἀμέσως ἀμφοτέρω ἐδήλωσε μόνῳ τῷ ὀνόματι τῆς δικαιοσύνης: διχῆ οὖν τῆς πάσης δικαιοσύνης τετιμημένης πρὸς τε Θεὸν καὶ ἀνθρώπους).

36) Πρβλ. ἄνω ἐν τῷ κειμ. ε, στ, ζ, η, θ, ι, ια, ιβ, ιγ καὶ τὴν σημ. 35.

E.Γ. ΠΑΤΗΣ Π.Π.
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

³⁷⁾ Αὐτόθι α.—³⁸⁾ Οὕτω περὶ τῶν Ἑθνικῶν Διαλ. κ. 30' περὶ αἰρετικῶν πρὸς βλ. ἄνω ἐν τῷ κειμ. ια, ιβ, ιδ, ιστ, ιζ.

³⁹⁾ Πλὴν τῶν Ἑθνικῶν καὶ οἱ Ἰουδαῖοι ἐνόμιζον ὅτι εὐσέβεια εἶναι ἡ τήρησις ἐξωτερικῶν πραγμάτων: ὑμεῖς δὲ πάντα σαρκικῶς νενοήκατε καὶ ἡ γ ε ἰ σ θ ε εὐσέβειαν, ἐὰν τοιαῦτα ποιοῦντες τὰς ψυχὰς μεμυστομένοι ἦτε δόλου κλπ. Πρὸς βλ. Διαλ. κ. 26.

⁴⁰⁾ Ἄνω ἐν τῷ κειμ. δ', ε' κλπ.

§ 15. ¹⁾ Τοῦθ' ὅπερ συναγεται τὸ μὲν ἐκ χωρίων τοιούτων, οἷα: Διαλ. κ. 52: «οἱ ἀπὸ τῶν ἐθνῶν... διὰ τῆς πίστεως τῆς τοῦ Χριστοῦ θεοσεβεῖς καὶ δίκαιοι γινόμενοι», τὸ δὲ ἐντεῦθεν, ὅτι τὴν χρηστότητα τοῦ βίου τῶν χριστιανῶν ἀποδίδωσιν εἰς τὴν πίστιν (πρὸς βλ. Engelhardt c. 88)· δὲν ἐναντιοῦται πρὸς ταῦτα τὸ ἐν Διαλ. κ. 110: «γεωργοῦμεν εὐσέβειαν, δικαιοσύνην, φιλανθρωπίαν, πίστιν, ἐλπίδα τὴν παρ' αὐτοῦ τοῦ πατρὸς», κλπ. ἐνταῦθα ἀπαριθμοῦνται μόνον αἱ ἀρεταὶ αἱ ἴδιαι τῶν χριστιανῶν· αἵτινες προσεγένοντο αὐτοῖς οὐκ ἄλλοθεν ἢ ἐκ τῆς εἰς τὸν Χριστὸν ἐπιστροφῆς, ὡς δεικνύουσι τὰ ἀμέσως προηγούμενα: διὰ τῶν τοῦ Ἰησοῦ ἀποστόλων τὴν θεοσεβειαν ἐπιγνόντες, ἐπὶ τὸν Θεόν... κατεφύγομεν καὶ οἱ πολέμου καὶ ἀλληλοφρονίας κλπ.

²⁾ 1 Ἀπολ. κ. 28: Εἰ δέ τις ἀπιστεῖ μέλειν τούτων (τ.έ. τῶν ἀνθρώπων) τῷ Θεῷ ἢ μὴ εἶναι αὐτὸν διὰ τέχνης ὁμολογήσει, ἢ ὄντα χαίρειν κακίᾳ φήσει, ἢ λίθῳ εἰκότα μένειν, καὶ μηδὲν εἶναι ἀρετὴν μηδὲ κακίαν, δόξη δὲ μόνον τοὺς ἀνθρώπους ἢ ἀγαθὰ ἢ κακὰ ταῦτα ἡγεῖσθαι· ἢπερ μεγίστη ἀσεβεία καὶ ἀδικία ἐστίν. Διαλ. κ. 1: Ἄλλ' οἱ πλείστοι (τῶν φιλοσόφων) οὐδὲ τούτου πεφροντίκασιν, εἴτε εἰς εἴτε καὶ πλείους εἰσὶ Θεοί, καὶ εἴτε προνοοῦσιν ἡμῶν ἐκάστου εἴτε καὶ οὐ, ὡς μηδὲν πρὸς εὐδαιμονίαν τῆς γνώσεως ταύτης συντελοῦσης· ἀλλὰ καὶ ἡμᾶς ἐπιχειροῦσι πείθειν, ὡς τοῦ μὲν σύμπαντος καὶ αὐτῶν τῶν εἰδῶν καὶ τῶν γενῶν ἐπιμελεῖται ὁ Θεός, ἐμοῦ δὲ καὶ σοῦ οὐκέτι καὶ τοῦ καθ' ἕκαστα· τοῦτο δὲ ὅπῃ αὐτοῖς τελευτᾷ, οὐ χαλεπὸν συννοῆσαι· ἀδεια γὰρ καὶ ἐλευθερία λέγειν καὶ ἔπεσθαι τοῖς δοξάζουσι ταῦτα (τὸ κειμ. φαίνεται μοι ἐφθαρμένον· ἴσως τό: λέγειν καὶ ἔπεσθαι εἶναι γλῶσσα), ποιεῖν τε, ὅτι βούλονται καὶ λέγειν, μὴτε κόλασιν φοβούμενοι, μὴτε ἀγαθὸν ἐλπίζουσι τι ἐκ Θεοῦ. 2 Ἀπολ. κ. 5 τὴν περὶ τῶν ἀνθρωπίνων εἶχεν ἐπιτρέψει ὁ Θεὸς τοῖς ἀγγέλοις· ἀλλ' οὗτοι παραβάντες τὴν πίστιν ἐξέπεσον τοῦ ἀξιώματος.

³⁾ 1 Ἀπολ. κ. 44: διὰ τοῦ προφητικοῦ πνεύματος προλέγει εἰς ἐπίστασιν καὶ ἀνάμνησιν ἀεὶ ἄγων τὸ τῶν ἀνθρώπων γένος, δεικνύει ὅτι καὶ μέλον ἐστὶν αὐτῷ καὶ προνοεῖται αὐτῶν.

⁴⁾ Διαλ. κ. 1. κακίξει τοὺς ἀπόδειξιν τῆς μὴ ὑπάρξεως τῆς θείας προνοίας ποιουμένους τὰς δι' ἡμέρας καὶ νυκτὸς εὐχὰς: «ἐπεὶ οὐδ' ἂν ἠνυχοῦμεθα αὐτῷ δι' ὅλης νυκτὸς καὶ ἡμέρας».

⁵⁾ 1 Ἀπολ. κ. 9. Ἄλλ' οὐδὲ θυσίαις πολλαῖς καὶ πλοκαῖς ἀνθρώπων τιμῶμεν οὐδ' ἄνθρωποι μορφώσαντες καὶ ἐν ναοῖς ἰδρύσαντες θεοὺς προσωνόμασαν, ἐπεὶ ἄψυχα καὶ νεκρὰ ταῦτα γινώσκωμεν καὶ θεοῦ μορφήν μὴ ἔχοντα (οὐ γὰρ τοιαύτην ἡγούμεθα τὸν Θεὸν ἔχειν τὴν μορφήν, ἣν φάσιν εἰς τιμὴν μεμιῆσθαι), ἀλλ' ἐκείνων τῶν φανέντων κακῶν δαιμόνων καὶ ὀνόματα καὶ σχήματα ἔχειν. Τί γε δεῖ εἰδόσιν ὑμῖν λέγειν, ἃ τὴν ὕλην οἱ τεχνῖται διατιθέασιν ξέοντες;... ὅπερ οὐ μόνον ἄλογον ἡγούμεθα, ἀλλὰ καὶ ἐφ' ὕβρει τοῦ Θεοῦ γίνεσθαι, ὅς ἄρρητον δόξαν καὶ μορφήν ἔχων ἐπὶ φθαρτοῖς καὶ δεομένοις θεραπείας πράγμασιν ὀνομάζεται.—⁶⁾ Διαλ. κ. 19-24, 27, 30, 42-46, 92, 111, 138, 139.

⁷⁾ Διαλ. κ. 11, 26, 28, 43, 44, 67, 119, 135, 139, 140.

⁸⁾ 1 Ἀπολ. κ. 6· ὁμολογοῦμεν τῶν τοιούτων νομιζομένων θεῶν ἄθεοι εἶναι, ἀλλ' οὐχὶ τοῦ ἀληθεστάτου καὶ πατρὸς δικαιοσύνης καὶ σωφροσύνης καὶ τῶν ἄλλων ἀρετῶν, ἀνεπιμίκτουτε κακίας θεοῦ. Ἄλλ' ἐκεῖνόν τε καὶ τὰν

παρ' αὐτοῦ υἱὸν ἐλθόντα... πνεῦμά τε τὸ προφητικὸν σεβόμεθα καὶ προσκυνούμεν λόγῳ καὶ ἀληθείᾳ τιμῶντες.

9) 1' Απολ. κ. 10: ἀλλ' οὐδὲ δέεσθαι τῆς παρὰ ἀνθρώπων ὑλικῆς προσφορᾶς παρελήφμεν τὸν Θεόν, αὐτὸν παρέχοντα πάντα ὄρωντες· ἐκείνους δὲ προσδέχεσθαι αὐτὸν μόνον δεδιδάμεθα καὶ πεπεισμεθα καὶ πιστεύομεν, τοὺς τὰ προσόντα αὐτῷ ἀγαθὰ μιμουμένους, σωφροσύνην καὶ δικαιοσύνην καὶ φιλανθρωπίαν καὶ ὅσα οἰκεῖα θεῷ ἐστὶ. Αὐτόθι κ. 13, ἄθεοι μὲν οὖν ὡς οὐκ ἐσμέν τὸν δημιουργὸν τοῦδε τοῦ παντός σεβόμενοι, λέγοντες, λόγῳ εὐχῆς καὶ εὐχαριστίας ἐφ' οἷς προσφερόμεθα πᾶσιν... αἰνοῦντες μόνην ἀξίαν αὐτοῦ τιμὴν ταύτην παραλαβόντες, τὰ τὰ ὑπ' ἐκείνου εἰς διατροφήν γινόμενα οὐ πυρὶ δαπανᾶν, ἀλλ' ἑαυτοῖς καὶ τοῖς δεομένοις προσφέρειν, ἐκείνῳ δὲ εὐχαρίστους ὄντας διὰ λόγου πομπᾶς καὶ ὕμνων πέμπειν ὑπὲρ τοῦ γεγονέναι... καὶ τοῦ πάλιν ἐν ἀφθαρσίᾳ γενέσθαι διὰ πίστιν τὴν ἐν αὐτῷ αἰτήσεις πέμποντες — τίς σωφρονῶν οὐχ ὁμολογήσει;

10) Διαλ. κ. 118: οὗτος γὰρ ἐξαιρέτος ἱερεὺς... οὐ ἐν τῇ πάλιν παρουσίᾳ μὴ δόξῃ το λέγειν Ἡσαΐαν... θυσίας ἀφ' αἱμάτων ἢ σπονδῶν ἐπὶ τὸ θυσιαστήριον ἀναφέρεσθαι, ἀλλ' ἀληθινοὺς καὶ πραγματικοὺς αἶνους καὶ εὐχαριστίας. Αὐτόθι κ. 117: ὅτι μὲν οὖν καὶ εὐχαὶ καὶ εὐχαρισταὶ ὑπὸ τῶν ἀξίων γινόμεναι τέλειαι μόναι καὶ εὐάρεστοί εἰσι τῷ Θεῷ θυσίαι, καὶ αὐτὸς φημι. Ἐν ταῖς πνευματικαῖς ταύταις θυσίαις ἔχει ὁ Ἰουστίνος καὶ τὴν εὐχαριστίαν, περὶ ἧς πλὴν τῶν κεφ. τούτων πρβλ. καὶ κ. 41, 61-67.